

gom je izdanju poznati göttingenski literarni historik profesor Wolfgang Kayser spojio te tri u jednu omašku svesku (608 str.), i to tako, da je na prvo mjesto stavio Literarisches Sachwörterbuch, koji sadržava opće literarne i metričke pojmove (str. 13—162), a onda je oba leksikona autora spojio u jedan (str. 165 do 580). Nakon toga slijedi popis autora po pojedinim književnostima (kronološkim redom uz godište rođenja i smrti), a iza svake se pojedine strane književnosti spominju antologije prijevoda iz te književnosti na njemački.

U predgovoru izdavač izlaže načela redakcije djela: sve su članke pisali stručnjaci, u općem dijelu preuzeo je doc. dr. H. Seidler poetiku, a izdavač sam metriku (Kayserova Mala škola njemačkoga stiha izašla je u istoj kolekciji već u trećem izdanju!). U leksikonu autora gotovo svi su članci, kako kaže izdavač, za drugo izdanje napisani iznova. Pojedini su stručnjaci preuzeli pojedine književnosti, a njihova se imena priopćuju u predgovoru (slavenske književnosti uz rumunjsku dr. R. Karmann). Ako je u područje, za koje svojim imenom odgovara jedan određeni autor, izvršten članak drugoga autora, onda je taj članak potpisan. Mislim, da se većih zahtjeva na stručnost i akribiju i ne može stavljati kod djela te vrste. Djelo je izvanredno uspjele. Prvi je dio, Literarisches Sachwörterbuch, kratak, a pouzdan i dobar pregled osnovnih pojmova poetike, metrike, teorije i historije književnosti, koji ne će dobro poslužiti samo obrazovanom nestručnjaku, nego daje vrijednih podataka i formulacija i za orijentaciju stručnjaka. Iz svakoga članka nalaze se kratki bibliografski podaci (i to ne samo iz njemačke stručne literature!). Slovo I obuhvaća na pr. ove pojmove: idealizam, idila, imagizam, impresionizam, indeks inscenacija, intriga, interlinearna verzija, interpolacija, interpretacija, ironija.

Razumljivo je, da se marksističko shvaćanje literarne teorije i historije ni-

gdje svijesno ne ističe — ali su članci većinom pisani tako stručno i pouzdano, da će dobro doći i marksistima, stručnjacima i nestručnjacima. Trebalo bi se ozbiljno pozabaviti mišlju, ne bi li za grebački literarni historici mogli izdati sličan Literarisches Sachwörterbuch (u redakciji prof. Barca u Maloj knjižnici MH?).

U leksikonu autora svakom su članku dodani vrlo dragocjeni i pouzdani bibliografski podaci. Nesklad je u izboru autora nastao tim, što su samostalni leksikon njemačkih autora (u jednoj svesci) i leksikon autora svih ostalih književnosti (u samo jednoj svesci) združeni u jedan. Sad njemački autori dominiraju posve nerazmjerno. Može se shvatiti, da u literarnom leksikonu na njemačkom jeziku njemačka književnost uživa povlašten položaj, ali neki bi razmjer ipak morao ostati i u tom slučaju. Pehvalno se mora istaći, da su sudovi o njemačkim književnicima sadržajni i stručni, daleki od svakoga šovinističkog pretjerivanja. S obzirom na predominaciju njemačkih autora i na razmjerno nevelik opseg djela morao je dakako izbor autora iz drugih književnosti biti vrlo skučen. U svaki takav izbor ulaze osobni momenti, pa se o svakom može diskutirati. Stoga u predgovoru izdavač poziva čitaoca, da saopće nakladniku svoje prigovore. Jugoslavenske književnosti zastupane su s devet članaka: Kosovo, Gundulić, Karadžić, Milutinović, Vraz, Njegoš, Mažuranić, Vojnović, Stanković (poljska na pr. sa šest). Na našim je slavistima, da izraze svoj sud o izboru i o tekstu dra. Karmanna. Svakako se ne će složiti s tim, da se Prešern uopće ne spominje, a Vraz naziva najvećim slovenskim pjesnikom.

Ali to su, sa stajališta opće vrijednosti djela, ipak samo sitnice. Djelo se može najtoplije preporučiti, naročito svim filološkim seminarima.

Z. Škreb

POGLEDI

ČASOPIS ZA TEORIJU DRUŠTVENIH I PRIRODNIH NAUKA

DISKUSIJA O LOGICI I DIJALEKTICI — VLADIMIR FILIPOVIĆ: ZNAČENJE HEGELOVE KRITIKE FORMALNE LOGIKE — DANKO GRLIĆ: NEKI PROBLEMI MORALA KOD FRIEDRICHA NIETZSCHEA — DIMITRIJE MARINKOVIĆ: O TEORIJI ORGANIZACIJE — KULTURNI ŽIVOT — RUDI SUPEK: ZAŠTO KOD NAS NEMA BORBE MIŠLJENJA? — MILAN PRELOG: DJELO VOJINA BAKIĆA — NAUČNA KRONIKA — TVRTKO ŠVOB: RAD SEKCIJE ZA TEORETSKU BIOLOGIJU NA I. KONGRESU BIOLOGA JUGOSLAVIJE — PRIKAZI I OSVRTI — ZDENKO ŠKREB: WOLFGANG KAYSER: JEZIČNA UMJETNINA — BIBLIOGRAFSKE BILJEŠKE — IZ SVEUČILIŠNOG ŽIVOTA — FRANJO ŠVELEC: PROBLEM PROSTORIJA U SLAVENSKOM INSTITUTU POSTAO JE AKTUELAN

»POGLEDI 53«
 ČASOPIS ZA TEORIJU DRUŠTVENIH I PRIRODNIH NAUKA

Izdaje:

Društvo nastavnika sveučilišta, visokih škola i suradnika naučnih ustanova
 u Zagrebu

Uređuje redakcijski kolegij: *

Kosta Bastaić, Slavko Borojević, Aleksander Flaker, Ivo Frangeš, Grga Ganjarić,
 Leo Randić, Predrag Vranicki

Sekretar redakcije i odgovorni urednik
 Rudi Supek

Sira redakcija:

Berus Niko, profesor Više Pedagoške Skole
 Cipra Milo, profesor Muzičke Akademije
 Čulinović Ferdo, profesor Pravnog fakulteta
 Dabčević Savka, asistent Ekonomskog fakulteta
 Filipović Vladimir, profesor Filozofskog fakulteta
 Franković Dragutin, predavač Filozofskog fakulteta
 Gospodnetić Jugoslav, asistent Akademije za kazališnu umjetnost
 Grgenić Drago, docent Prirodoslovno-matematskog fakulteta
 Guberina Petar, profesor Filozofskog fakulteta
 Kurepa Đuro, profesor Prirodoslovno-matematskog fakulteta
 Mažuran Đorđe, asistent Filozofskog fakulteta
 Mohorović Andre, profesor Tehničkog fakulteta
 Perić Berislav, asistent Pravnog fakulteta
 Pintir Tomislav, profesor Medicinskog fakulteta
 Prelog Milan, predavač Filozofskog fakulteta
 Roler Dragan, asistent Ekonomskog fakulteta
 Sirotković Jakov, docent Ekonomskog fakulteta
 Šidak Jaroslav, profesor Filozofskog fakulteta
 Škavić Josip, rektor Akademije za kazališnu umjetnost
 Škreb Zdenko, docent Filozofskog fakulteta
 Škreb Nikola, asistent Medicinskog fakulteta
 Torbarina Josip, profesor Filozofskog fakulteta
 Vojnović Zdenko, direktor Muzeja za umjetnost i obrt
 Zanićević Vice, predavač Filozofskog fakulteta

Uredništvo i administracija: Zagreb, Braće Kavurića 17 (Društvo nastavnika sveučilišta i visokih škola i suradnika naučnih ustanova), telefon 38-289. Tek. rač. kod: 01-1-1175 (K-121). za »Pogled«
 Gradske štedionice, Zagreb: broj 401-T-1175 (K-121). za »Pogled«
 Četvrtgodišnja pretplata: 150 Din., polugodišnja pretplata: 300 Din., godišnja pretplata: 600 Din. Cijena pojedinom broju 70 Din. Časopis izlazi mjesečno (osim u julu i augustu).

Uredništvo prima petkom od 17 do 20 sati.

ČASOPIS IZLAZI NAJMANJE NA 5 ŠTAMPANIH ARAKA

Tisak Grafički zavod Hrvatske, Zagreb

DISKUSIJA O LOGICI I DIJALEKTICI

Povodom izlaska dviju knjiga o logici, od I. Večetine i Ž. Radovića, namijenjenih uglavnom potrebama srednjoškolske naobrazbe, pojavila su se kritička mišljenja, koja zadiru ne samo u neka posebna ili sporedna pitanja odnosa formalne dijalektičke logike, ili odnosa logike i dijalektike uopće, već, možemo slobodno reći, u osnovna pitanja odnosa, domene i praktičke vrijednosti tih nauka.

Ove primjedbe su, s jedne strane, nastavak i izvjesni rezultat mnogih diskusija koje su vođene u užim stručnim krugovima o odnosu formalne i dijalektičke logike, a naročito s obzirom na kritiku formalne logike sa strane Hegela i, kasnije, klasika marksizma.

Najnovija etapa razvitka formalne logike, kako u građanskoj filozofiji tako i u SSSR-u, ostala je još i danas kod nas predmet diskusije, kritike i suprotstavljanja, što je našlo svoj izraz i u nekim djelima naše filozofske literature. S druge strane, potrebi raščišćavanja tih problema pridonosi i razvitak formalne logike u jednom drugom pravcu, t. j. u pravcu stvaranja simboličke ili operativne logike, koja je, po mišljenju onih koji je zastupaju, bliža naučnim potrebama i može služiti kao opća naučna metodologija i instrument.

Konačno, radi se o daljem razvijanju logičke i dijalektičke problematike na osnovi najnovijih dostignuća posebnih nauka. Mnogi stavovi, koje nalazimo u djelima klasika marksizma, počivaju na naučnim spoznajama njihova vremena i danas traže da ih se provjeri i dovede u sklad sa novijim naučnim istraživanjima.

U našem slučaju u centru pažnje bit će, po svoj prilici, logička problematika u užem smislu (ili drugačije rečeno subjektivno-dijalektička, a ne objektivno-dijalektička), koja obuhvaća u sebi kako teoretski dio o osnovnim oblicima i principima mišljenja, tako i, po dosadašnjoj praksi, metodološki dio iako on pripada objektivno-dijalektičkoj problematici. Ovi momenti su i dosad bili predmet najčešćih diskusija, makar još ne posjedujemo sistematsku kritiku i ocjenu cjelokupnog sadržaja formalne logike.

Dijalektička logika nije ni do danas sistematski razrađena, a ona ne samo da se ne može mimoći, nego joj je upravo osnovni sadržaj problematika karaktera razvoja ljudskog mišljenja (dakle problematika pojma, suda, zaključka, metode, principa i t. d.). Stav da ona prevladava t. j. ukida i sadržava sav materijal formalne logike, ostaje samo fraza, ako se to sistematski i sadržajno ne provede i dokazuje. A kod toga se nameće niz konkretnih pitanja i poteškoća, od samog određivanja logike kao nauke, pa do njene veze s objektivnom dijalektikom i sl.

Činjenica je, da se mnoga pitanja danas više ne postavljaju na sasvim isti način kao što je to bio slučaj u doba Hegela ili Marxa, a da još uvijek postoji praksa da se u tumačenju, u eksplikaciji odnosa logike i dijalektike isključivo citi-

raju samo primjeri tih autora, naročito Engelsa, iako su njihova dostignuća bila samo jedna, premda najvažnija, etapa u razvitku i rješavanju tih problema.

Ne treba se bojati, da bi smjeliji i slobodniji (od dogmi) zahvati marksista u tom pravcu mogli »ugroziti« tekovine naučne dijalektičke misli. Nauka svakim danom pridonosi sve više svjedočanstava i potvrda, čak i od strane onih istraživača i mislilaca koji sebe smatraju prilično daleko od marksizma ili dijalektičkog materijalizma, o dijalektičnosti mišljenja i stvarnosti uopće. Radi se upravo o tome da se dovede u sklad sav taj ogromni razvitak suvremene naučne misli kako prema klasičnoj formalnoj logici ili modernoj logistici tako i dijalektici.

Sasvim je razumljivo, da se kod toga nameće i pitanje odnosa logike i dijalektike i u drugim nekim znanostima, naročito onima koje se bave ostalim oblicima čovjekove misaone djelatnosti (psihologija, lingvistika, matematika), čemu će se nemišnovno morati posvetiti posebna pažnja.

Redakcija je imajući na umu takvo stanje stvari odlučila da objavi u prvom redu niz priloga, informativnih i kritičkih rasprava, makar i sa sasvim divergentnih stajališta, koji će već sami biti dovoljna podloga za daljnju diskusiju u časopisu, a i osnova za diskusiju koju će redakcija organizirati. Prema tome počevši već od ovoga broja »Pogledi« će donijeti niz članaka, kojih će biti svrha da informiraju naše čitatelje o tom problemu, da izlože gledišta pojedinih autora i omoguću učestvovanje naših čitalaca u diskusiji.

Od primljenih i najavljenih članaka ili rasprava navodimo slijedeće: Vladimir Filipović, Hegelova kritika formalne logike; B. Šešić, O konkretnim pitanjima protivrječnosti u dijalektici; Mihajlo Marković, O karakteru simboličke logike i glavnim etapama njenog razvitka; Predrag Vranicki, Formalna logika i dijalektika; Đuro Kurepa, Logika i matematika; Petar Guberina, Logika i jezik; Rudi Supek, Logika i psihologija; Vanja Sutlić, Odnos logike, gnoseologije i ontologije. Pored tih članaka donijet ćemo i radove o istoj problematici od I. Večetine, I. Supeka, G. Petrovića i vjerojatno još nekih naših suradnika.

Redakcija »Pogleda« poziva sve naše čitaoce i suradnike, koji bi mogli pridonijeti živosti ove diskusije svojim priložima ili koji će osjetiti potrebu da reagiraju na stavove pojedinih autora iznesenih u našem časopisu, makar to bilo i u obliku izvjesnih kritičkih primjedbi i sugestija, da nam svakako te svoje priloge pošalju, a mi ćemo ih objaviti još u toku izlaženja gore navedenih radova.

Kao prvi prilog toj diskusiji donosimo u današnjem broju članak prof. Vladimira Filipovića o »Hegelovoj kritici formalne logike«.

Redakcija

Vladimir Filipović:

ZNAČENJE HEGELOVE KRITIKE FORMALNE LOGIKE

I.

Određenje uloge i osnovnog zadatka logike nije samo pitanje užeg filozofskog interesa, nego znanstvene metodologije uopće, pa je tako svagda zanimljivo, jer o njemu ovisi i mogućnost općeg kritičko-znanstvenog vrijednosnog prosuđivanja. Nije onda čudno, da se i u nas u posljednje vrijeme sa raznih znanstvenih područja pokušalo ući i u područje logičke problematike, a gdje gdje se čak i tvrdilo, da je tradicionalnoj formalnoj logici došao kraj, a trebala bi da je zamijeni neka druga disciplina. Teza i problemi su, kako vidimo, postali veoma ozbiljni. Tu se ne radi o nekim subjektivnim mišljenjima i raspoloženjima, a još manje o nekoj verbalnoj borbenosti i eventualnoj duhovitosti, nego o osnovnom općeznanstvenom pitanju, te je urgentno, da se problem zadatka i uloge logike počinje kritički osvjetljavati.

Mi danas svakako ne živimo u uvjerenju kao Kant, koji je na svojim predavanjima iz logike mogao u uvodu već reći, da logika »nije od Aristotela trebala učiniti ni jedan korak natrag i, što je još čudnije, nije mogla učiniti do sada ni jedan korak naprijed«. Danas je situacija posve drugačija. Na IX. Internacionalnom filozofskom kongresu u Parizu (1937.) u diskusiji oko logičkih problema bilo je jasno konstatirano, da je suvremena logička literatura toliko opsežna, da je jedan ljudski život nedostatan, da se u njemu sva ona u cijelosti upozna bez pomoćnih skupnih referata. Toliki ekstenzitet svakako upućuje na neodrživost Kantove teze, jer se doista radi o sveopćem produbljivanju osnovnih logičkih problema.

Kako je pak Hegel bio najradikalniji kritičar formalne logike, to će biti zanimljivo ukratko se upoznati s njegovim gledanjem na taj problem, koji nije samo historijski važan, nego i principijelno toliko sadržajan i aktuelan, da u stavu prema njemu možemo najočitije osvijetliti smisao i zadatak svake rasprave oko logike i u njoj.

Međutim valja odmah na početku otkloniti jedan osnovni nesporazum, o koga se kadgod raspliće verbalna diskusija, koja ni do čega ne vodi, a to je, da se kod Hegela zapravo i ne radi o nekoj korekturi formalne logike, nego o posve novom određenju sadržaja pojma logike. Hegel na mjesto logike meće metafiziku, ili točnije, ujedinjuje logiku i metafiziku zajedno s dijalektikom u jedno, pa im

¹ Atribut »formalna« upotrebljava se u skolastici i kasnije kao suprotnost tzv. materijalnoj ili sadržajnoj logici, koja odgovara problematici spoznajne teorije.

stavlja staro ime logika.² Hegel dakle riječi logika pridaje jedan novi smisao, a smatra tradicionalnu logiku znanošću, koja se ne može više primjereno upotrebljavati, pa je postala prema tome suvišna.

Kod ovog problema Hegelove kritike logike imademo jedan eklatantan primjer za ono, što često ostaje nevidljivo, a to je: promjena značenja jedne riječi u jednom novom sistemu. Klasici filozofske misli su to uvijek osjećali, pa da spomenem kao primjer samoga Hegela, koji u Uvodu u svoju »Fenomenologiju duha« upozorava, da će se kloniti tuđih citata, jer svaki takav citat u svome sistemu ima svoju jednu varijantu smisla, koja se u drugom sistemu ili gubi ili nadomještava s jednom drugom varijantom smisla. U svakom slučaju gubi svoj prvotni potpuni i živi sadržaj. Moderna semantika, odnosno sematologija, taj problem svestrano obrađuje, a već je »tamni« Heraklit znao, da »svaka riječ tek po svom uočenom antitetičkom pojmu prima svoj puni pojmovni sadržaj i jednoznačno određeni smisao. Danas u doba gotovo bolesne citatomanije može ova Hegelova znanstvena rezerva kao opća metodička uputa dobro poslužiti. Da ne bi pak tkogod pomislio, da se o citatomaniji radi samo u totalitarno-dogmatičkim društvenim okvirima, gdje se nitko ne usuđuje svoju misao izreći, a da je ne dokumentira citatom iz nekog nepogrešivog teksta! Ne! Posvuda više manje prevladava ne taj, ali sličan način mnogostrukog citiranja, pa se danas općenito u naučnom svijetu počela voditi borba za oslobođenje od pseudo-naučne manire neproduktivnog citiranja. Vodi se borba protiv nekorisne manire izašle iz doktorskih radova, da svaka misao mora biti po citatu nekog priznatog učenjaka »znanstveno dokumentirana«. Ovaj način znanstvene dokumentacije ubija svaku ličnu kritičnost i otklanja potrebu samostalnog mišljenja. No ostavimo taj svojevrsni problem po strani! Bilo nam je samo do toga, da upozorimo na sveopću pojavu, da riječi i čitave rečenice variraju u svom značenju u vezi sa kontekstom u koji su umetnute, a na nama je ovdje da pokažemo, koji je smisao dobila riječ logika u Hegelovu sistemu i koju vrijednost onda imade njegova kritika tradicionalne logike.

Držim da ćemo najtočnije odrediti predmet odnosno precizirati zadatak logike kad velimo, da ona izlaže i proučava oblike razložite veze misli, u kojima se izražava istina.³ Time je ujedno implicite rečeno i to, da je njen predmet apstrahiran iz iste građe, koju proučava i psihologija mišljenja proučavajući mišljenje u cjelini. Samo dok psihologiju mišljenja zanima i geneza samih misli kao i raznovrsnost i raznorodnost mišljenja, dotle logički aspekt zahvata tek formu već gotovih na istinu upravljenih i razlogom povezanih misli. Čitava psihička dinamika mišljenja ne ulazi u interesnu sferu logike. Logika vrši izbor tek onih oblika veze misli, kojima je svrha spoznajna eksplicacija. Ti pak oblici pokazuju izvjesnu pravilnost koju logika izučava. Dijalektika kao osnovni zakon ljudskoga mišljenja može i treba da to mišljenje osvjetljava, ali samo u okviru autonomnog znanstvenog područja koje označujemo psihologijom. Jer doista nitko ne bi mogao ozbiljno osporavati činjenicu, da je ljudsko mišljenje dijalektično. Svaka pomisljena ili iz-

² Zato je i bilo moguće, da je kod nas Hegelova logika bila prevedena pod naslovom dijalektike, a mogao se mirno dati i naslov Metafizika, samo je ovo prvo iz komercijalnih razloga bilo zgodnije.

³ Svakako preusko određuje definiciju logike Windelband, kad tvrdi, da se ona bavi samo znanstvenim mišljenjem, jer se logičkoj pravilnosti podvrgava i vanznanstveno razmišljanje i izlaganje. Ono je tek u znanstvenom izlaganju preciznije izloženo, pa nam tako znanstveno područje služi pretežno kao izvor građe za logičko raspravljanje.

rečena misao ima svoj odnos u antitezi prema izrečenoj ili suponiranoj suprotnoj misli. Jedan obični afirmativni sud, kao na pr. »X je dobar čovjek«, ima samo u toliko vrijednost i smisao, ako se nešto suprotno pomišlja ili bi se moglo pomišljati. Taj sud je po toj dijalektičkoj zakonitosti mišljenja nužno i nastao. No ta dinamička antitetičnost, ta realna dijalektika mišljenja, predmet je psihologije mišljenja. Iz toga svega misaonog materijala u logiku ulazi tek isječak spoznajno gotovih misli, a sami oblici tih veza misli predmet su logičke obradbe. Time, dakako, nije rečeno, da se izvan područja eksplicacije misli — dakle, recimo, u samom istraživačkom, stvaralačkom mišljenju — ne nalaze veze logičke, razložite misli. Tamo samo ne nalazimo čiste, jer se u njih miješa i nadahnuće, i intuicija, i skokovitost, i neobrazložena hipotetičnost i dr.

Logika tako nesumnjivo, obrađujući forme mišljenja, tu svoju građu prvenstveno nalazi u formi duševnih procesa, psihičkih akata, ali je njen zadatak, da je iz toga realnoga okvira što više apstrahira, jer za logiku ostaju irelevantna inače zanimljiva otkrića psihogenetskih istraživanja. Pfänder je u svojoj Logici najjasnije pokazao na mogućnost te dvopredmetnosti u istoj građi. Postoji mogućnost, da misli postanu samostalni predmet posebne znanosti, jer su one faktično različite od mišljenja. Ne bi inače bilo moguće da »dvije duše imadu jednu misao«, t. j. da jedna te ista misao bude pomisljena u numerički i kvalitativno različitim misaonim aktima. To bi bilo posve nemoguće, kad misli ne bi bile različite od mišljenja (20).

No logika nema samo s psihologijom zajedničku građu. Građa logiku povećuje preko problema istine i sa spoznajnom teorijom. Dostignućem istine dobiva pravilna veza misli svoj rezon, ali sam problem istine nije i ne može biti problem ovoga specifičnog apstraktnog područja, koje nazivamo logičkim, a granično mu je područje: formalna razložitost veze misli.

Svaka misao kao intencionalni doživljaj bivstveno je upravljanje na jedan predmet. Misao je svagda misao o nečemu, no ako i sam taj predmet uvučemo u logiku, a time identificiramo teoriju predmeta odnosno ontologiju s logikom, nužno se ogrješismo o osnovni zadatak, koji je određen definicijom logike kao samosvojne filozofske discipline. Mišljenje ne može nikada biti bespredmetno, dapače ono je uvijek na neki određeni predmet vezano. No to je baš ono što logiku ne interesira — taj određeni predmet. Ona je nauka o pravilnoj eksplicaciji misli o bilo kojem mu drago predmetu. U silogizmu, kad ga logika obrađuje nije problem »Sokrat«, koji je »smrtan« nego bilo koji drugi sadržaj afirmativnog suda. Ukratko logika ne može i ne smije nikada da prelazi u sferu transcendencije. Ona treba da ostane kod imanentnih oblika veze misli, a uz spiritualistički i apsolutni idealizam jedino naivna teorija preslikavanja (Abbildtheorie) može te dvije sfere identificirati, ili ih kao sliku i pasliku povezati.

Jednako je tako građa logičke problematike isprepletana i s građom gramatike, jer je logička misao izražena ponajčešće u rečenici. Kako starija logika nije još uočila svojevrsnost zakonitosti jezičnoga izraza, pa je generalno identificirala misaone forme s govornim formama, to je ta logika često bila posve gramaticistička. Tek suvremena »fenomenologija znanja«, koja proučava veze i ovisnosti misli i njihovog govornog izraza — a osniva se na fiziologiji, psihologiji i znanosti o jeziku — upozorila je na specifične i autonomne zakonitosti na jednoj strani logičkog a na drugoj jezičnog područja.

Nije stoga čudo, da su mnoge starije logike, od Aristotelove pa na ovamo, bile više ili manje gramaticističke, a njihovi su pretstavnici pokušavali pomoću

gramatičke analize rješavati logičke probleme. No koliko je god gramaticizam pogrešan put rješavanja logičke problematike, toliko ipak logika nikada ne će moći ignorirati rezultate ovog graničnog područja, jer su oni relevantni za razumijevanje mnogih pitanja u vezi s eksplikacijom ljudskog znanja. Relevantni, ali ne fundamentalni, kako drže gramaticisti, jer »imade logičkih principa gramatike, ali nema gramatičkih principa logike« (Windelband).

Logika tako nužno u apstrakciji svoga predmeta dolazi na granična područja drugih disciplina, ali ih mora svagda jasno označiti, da time izbjegne jedno od fundamentalnih naučnih pogrešaka *μετάβασις εις άλλο γένος*.

Apstrahirajući svoj predmet (oblik veze misli) iz široke građe ljudskog znanstvenog spoznavanja, ona nužno postaje i ostaje formalna znanost, koja bi otišla, a kadgod i odilazi, u svoj ekstrem (formalističku logiku), kad ne vodi računa, da su te njene forme apstrakcija iz nečega, što je uklopljeno u živu dinamiku ljudskog spoznajnog nastojanja. Ona može biti i može ostati opća znanost o pravilnom mišljenju, ako ostane formalna znanost, jer bi u protivnom slučaju, kao konkretno-sadržajna odnosno predmetna znanost, nužno obuhvatala područja prirodnoga i historijskoga zbivanja, a time bi postala univerzalna znanost uključujući u sebi sistem i sadržaj svih znanosti.

No, ako je logika vodila i treba da vodi svagda računa o svom bivstvenom zadatku, ona je ipak imala i svagda će imati na sebi reflekse ovoga graničnog područja više, a onoga drugoga manje. Kako se mišljenjem svagda intendira predmetnost, a preko nje stvarnost, kako smisao misaone funkcije leži u postizavanju istine, a njena ekspresija u mogućnostima jezičnog izraza, to je logika bila i nužno ostaje uvijek povezana na jednu stranu s ontološkim, a na drugu sa spoznajno-teoretskim problemom. Da i njen izraz nije nevažan pokazuje toliko jaki zamah suvremene logistike, koja u suštini i nije drugo nego težnja za preciziranjem logičkog izraza. Ta težnja za egzaktnim i preciznim izrazom prelazi dakako mogućnosti kolokvijalnog višeznačnog izraza, pa se na njegovo mjesto stoga stavljaju jednoznačni, izmišljeni simboli slični znakovima algebre. Matematička ili simbolička logika predstavlja proširenje formalnih metoda matematike na područje logike (Hilbert).

Stav se, prema tome, logičara prema tim znanstvenim problemima na graničnima logičke problematike nužno svagda očituje. Već je davno pokazano, kako je realistička ontološka koncepcija Aristotelova utjecala na čitavu strukturu njegove logike, a njegova aplikacija logike na biologiju na čitavu shematiku njegove obradbe pojmova. Kad se ovu logiku s pravom naziva za razliku od logike suda *pojmovnom* logikom, onda se hoće istaći baš ta osnovna karakteristika te logičke škole, koja u pojmu nalazi posljednje, sveobuhvatne elemente mišljenja. Te statičke teorijske strukture, kao t. zv. odraz suštine stvari, osnov su jedne logičke težnje, u kojoj, na primjer, relacioni i funkcionalni pojmovi nisu ni određeni, jer se u substancijalnim pojmovima iscrpljuje vidik Aristotelove problematike. I tako bismo mogli slijediti kroz povijest logike nužni refleksi ontološkog i spoznajno-teoretskog stava na poglede logike. Međutim taj nužni refleksi ovih graničnih područja (a svaka znanost imade svojih graničnih područja!) ne predstavlja ujedno i negaciju autonomije logičke problematike ni nemogućnost njene samosvojne egzistencije.

Pa čak i onda, kad se govori o specifičnom karakteru logike kao znanosti i tvrdi, da je ona normativna disciplina, ne daje se njoj podređeno značenje u smislu neke praktične discipline. Ona je teorijska znanost o oblicima veze ljudskih znan-

stvenih misli i kao takova može sekundarno i da služi kao praktična uputa za to, kakovo znanstveno mišljenje treba da bude. I etika i estetika mogu, pa čak možemo reći svagda i imaju tu normativnu funkciju, ali time njihova centralna autonomna znanstvena vrijednost ništa ne opada.

Logika svakako nije, kako Lipps i mnogi drugi tvrde, nauka o zakonima pravilnog mišljenja, jer bi po tome svaki čovjek nužno logički mislio, a to dakako ne odgovara činjenici. Logika tek iznosi principe, koji postaju norme, kad se odlučimo da logički mislimo. U vezi s tom našom odlukom postaju logički principi norme, analogno kao i etički principi, kad hoćemo da budemo vrijedni. Forma logičke veze misli je uvjetna, a uvjetnost leži u slobodi, a ne nuždi naše odluke.

II.

Međutim Hegel niti je htio niti je vodio računa o tom specifičnom zadatku, koju bi ova gotovo najstarija i općenito najaplikativnija filozofijska disciplina trebala imati. On je njoj namijenio drugu zadaću i prema tome i nazivu logike promijenio smisao.

Da sada ponovimo, što smo već rekli za Hegelovu logiku! Ona nije znanost o oblicima eksplikacije misli, nego nauka o bitku. Već u svojoj Fenomenologiji duha pokazao je Hegel, da se filozofijska svijest očituje kao svijest identiteta bitka i mišljenja (Identitätsphilosophie). Logika je u isti mah metafizika, a metafizika jednako tako logika. Opravdanje pak za naziv logika imao je Hegel u stavu svoga logičkoga idealizma, koji logičku zakonitost smatra zakonitošću svega makro- i mikrokozmičkoga zbivanja. »Pusti stvar da se sama u sebi razvija« — veli Hegel — »i stvar dolazi u umnoj svijesti sama k sebi«. Tako se subjektivno i objektivno konkretno ujedinjuje. Dosta je da pogledamo trihotomnu podjelu »Znanosti logike« u: bitak-suština-pojam, pa ćemo odmah vidjeti okvir, koji daleko prelazi okvire tradicionalne logike.

Zašto je Hegel tu promjenu smisla i zadatka logike izveo razumljivo je iz čitavoga razvoja postrenesansne filozofije do Hegela. Dotadašnja filozofija, oslobađajući se od supremacije sholastičke ontologije i spoznajne teorije i obrađujući problem metode, da stane na vlastite noge, zapadala je više ili manje u različite varijante subjektivističkog filozofiranja. Spoznaja, odnosno mišljenje, nije kod Kanta zapravo drugo nego instrumenat spoznavajućega subjekta, ali nikakva garancija za spoznaju stvarnosti. Hegel je zauzeo oštar i jasan kritički stav protiv svih oblika subjektivizma. On je opet vratio u filozofiju onu grčku »odvažnost za istinu«, koja je odbacila Kantovu sumnju, da stvarnost može da se odupire ljudskoj spoznajnoj moći. Hegel drži, da čovjek može upoznati osobine stvari, a Kantova »stvar o sebi« je pojam, koji je — po njegovu mišljenju — već Fichte s pravom križao.

Dok je za Kanta spoznaja moguća samo u vezi sa »mogućim sadržajem svijesti«, Hegel je taj sadržaj svijesti identificirao sa stvarnošću. Spoznaja mu više nije — kao kod Kanta — samo fenomenalna, nego ponovno dobiva ontičko značenje. Misaona predmetnost, koja je sva produkt logičkoga mišljenja identična je sa stvarnošću, jer je nemoguće pomisliti, da bi ona bila samo samovoljni produkt svijesti. »Svjetski princip je logički um«.

Zadatak je Hegelove logike, da pomoću dijalektičke metode razradi »logično« kao oblik duha u razvoju prirode, čovjeka i povijesti. Tako će otkriti u isti mah i oblike duha, odnosno svijesti, i razvojne stupnjeve prirode i povijesti. Logika

prema tome ne može biti, po mišljenju Hegelovu, formalna znanost, nego ontologija, odnosno metafizika. Logika je tek najviši stupanj razvoja sveobuhvatnog stvarnog organizma, u komu ona predstavlja tek njegovu svijesnu, suštinu. Ona i nije drugo nego oblik apsolutnog duha, koji se na taj način kroz naš, t. j. ljudski duh očituje.

Ta Hegelova misao je razložito povezana u čitav sistem njegova dijalektičkog idealizma. U osnovnoj tezi: »Istina je cjelina« izražena je misao po kojoj valja razumjeti njegovu metafiziku, a zapravo njegovu dijalektiku, odnosno osnovne kategorije njegove logike. On svojom logikom lomi ukočene apstraktne sheme starih pojmovnih određenja i na njihovo mjesto meće cjelinu kao vječno nastajanje i sukcesivno antitetično prevladavanje svake statičnosti. Tu metodu primjenjuje svuda. Uzmimo kao primjer psihologijske kategorije! Za njega, na primjer, zamjedba, u kojoj se odražava t. zv. pozitivna činjenica, jest i ostaje samo građa, materijal za spoznaju. Statički pojam kao odraz bivstva te zamjedbe, odnosno predodžbe, za Hegela je preživjela zabluda pasivističkoga rezoniranja, a ne spoznavanja, koje u cjelini, u cjelovitosti zbivanja nalazi istinu pojedinačnoga. To eto znači da nije zazbiljna stvar ni kao pojava i izvanjski pričin, ni kao u statičkom pojmu ukrućeni spoznajni elemenat, kao ukočena fiksirana pojedinačnost, nego da je zazbiljan samo pojam kao dijalektična, kao dinamična povezanost pojedinačnosti u jedinstvenu općenost, a to je ono apsolutno i ujedno istinito. Na taj način misao i stvarnost, pojam i bitak postaju identični. Put je pak spoznaje analogan putu povijesti, — a to je konkretni agens dijalektike. Jedna se od druge, t. j. povijest od logike, razlikuje samo po tome, što ona prva predstavlja jedan zatvoreni sistem, ograničen vremenskom projekcijom, dok logika izlaže vanvremenski, neograničeni sistem čistoga uma.

Hegel u svojoj logici oštro razlikuje t. zv. »rezonirajuće« (ili formalno) mišljenje od mišljenja koje poima, shvaća (»begreifendes Denken«). Rezoniranje nije drugo do formalno-apstraktno premještanje i spajanje misli, koje niti ne polazi od stvarnosti niti ne prilazi k stvarnosti. To je za Hegela refleksija, koja je zapravo negacija sadržaja i predstavlja spekulativno odilaženje u — prazno. Poimanje (das Begreifen) je pak misaoni postupak, koji prilazi k stvarnosti, koji se u nju udubljuje i traži njenu imanentnu logiku. Ta imanentna logika stvarnosti, koja postaje i logika poimanja, predmet je logike, kojoj osnove daje Hegel. U toj točki leži ujedno ona intimna povezanost stvarnosti i dijalektike, koja i u Hegelovoj idealističkoj koncepciji odražava svagda punoću zazbiljnosti i daje Hegelovoj filozofiji toliko živosti i biljge aktualnosti.

Dok formalno-logičko mišljenje uzima subjekt u sudu kao ukočenu gotovost, kao nepokretnu cjelinu, koja nosi određeni broj akcidencija u sebi, »mišljenje koje shvaća« otkriva taj subjekat kao pokretanje, kao živost, kao dijalektičku promjenljivost, kojom se poima vječna promjenljivost u njenoj apsolutnoj cjelovitosti. Subjekt je onaj koji daje i neprestano prima nova određenja u sebe.

S tim tezama o pojmu kao subjektu počinje reforma čitave logike. To je temelj na kome se izgrađuje pod starim imenom jedna nova znanost, za koju tradicionalna formalna logika nije ni u kom pogledu dostajala. Ta nova sadržajna logika treba da bude osnov svega konkretnoga znanstvenoga mišljenja, svih kategorija bitka jednako na područjima filozofije prirode kao i filozofije duha. Na taj način se Hegelova logika posve pretopila u metafiziku i ostalo joj je, kako rekosmo, još samo ime. Hegel smatra da filozofijska misao mora odanle poći otkuda po prirodni misao i polazi, t. j. od stvarnosti, koja nije nego objektivna strana apsolutnoga. U subjektu se ta apsolutnost prvenstveno samo djelomično odražava. U cjelini je

kao istinu odražava tek spoznaja, tek misao kao istina, a to je uvijek cjelina, a ne statički isječak i dakako dolazi kao rezultat tek na koncu. Isječci su uvijek apstrakcije i — neistine.

Da Hegelova dijalektička logika ne luči protivurječnost i suprotnost kao zakone bivstveno različitih kategorijalnih područja očito je, jer je isti logos koji uvjetuje i prožima subjektivno i objektivno razvojno područje. Kao što iz lučenja, iz apstrakcije na pojedinom području ne možemo doći do istine, nego baš obratno, tako ne možemo ni onda, kad pokušamo razlučiti i cjelovita područja (bitka i spoznavanja) jedno od drugoga.⁴

Nemoguće je dakle ni teoretski lučiti sadržaj od forme, jer je oboje povezano u nerastavljivu dijalektičku cjelinu. Zato za Hegela filozofska misao, kao univerzalna ali i ekskluzivno znanstvena misao, uključuje u sebi i pojedinačne nauke i logiku u jedno, a t. zv. praktičnom rezoniranju ili za praksu potrebnim pozitivističkim konstatacijama ne daje nikakove znanstvene vrijednosti. Pozitivističke konstatacije imaju svoj praktični rezon, ali nemaju teorijski ni smisao ni vrijednost. Logički pak nadvremenski sistem čistoga uma apsorbirao je u sebi sve oznake spoznaje i istinitosti. Logika Hegelu i nije drugo nego nastojanje, da se proces objektivnog zbivanja doista tako misaono obradi. Spoznavati stvari znači zapravo *sljediti logiku stvari*. Samo po »apsolutnom znanju«, po »apsolutnoj istini« dobiva istina svoju vrijednost i svoju možemo čak reći sankciju. Spoznaja je apsolutna, a mišljenje je konkretno, jer apstraktno misliti znači misliti u negacijama, što prema Hegelu predstavlja primitivno rezoniranje neobrazovanog čovjeka. Hegelova logika tako na specifičan način postaje i realistična i sveobuhvatna dijalektička disciplina, a na drugu stranu, uzdižući se nad prolaznost u traženju apsolutne istine ipak ostaje posve apstraktna i živom životu strana. Hegel teom svoga pojmovnoga realizma zapravo započinje svoju beskompromisnu idealističku zabludu, ali ujedno — kao svaki ekstrem — otvara mogućnost i suprotne interpretacije. Koncepcija apsolutnog idealizma postaje konačno istoznačna sa koncepcijom apsolutnog realizma, što historijski dokazuje razvoj Hegelovske ljevice kao škole, koja realistički interpretira i nadovezuje na Hegelovu filozofiju.

III.

Hegel sa ovih svojih osnovnih filozofskih teza ulazeći u kritiku tradicionalne — zapravo aristotelovske — logike, ulazio je uistinu u kritiku njegove ontologije, koja se — kako pokazasmo — djelomično odražavala u sistemu njegove formalne logike. Uzmimo tek jedan, ali najpoznatiji i najilustrativniji primjer, a to je problem principa identiteta.

Hegelova je dijalektika kritički upravljena protiv sholastičke »misaone tehnike«, protiv »rezoniranja«, koje je osnovano na principu isključenja trećega (principium exclusi tertii) i s njim spojenog principa identiteta. Ispravno je ono, što sebi ne protivurječi, dok je ono, što je protivurječno, ujedno i neopstojno. Taj sholastički formalno-logički put s ovakovom ontološkom konsekvencom, koju su u

⁴ Valja i ovdje ipak upozoriti, da se i u Hegelovoj koncepciji ne može zapravo jasno ustanoviti, kako je on mogao tvrditi jedinstvenost suprotnosti i protivurječja. Suprotnost kao realni kauzalno-dinamički faktor otpora ne može se nikako pomisljati, dakle ozbiljno uzimati identična s pojmom protivurječja. Otpor je jedno a protivurječje je nešto drugo. To si čak ne može ni idealizam dozvoliti, da mi pod tim doista nešto određeno mislimo, i ako on to tako tvrdi!

filozofsko i znanstveno mišljenje prvi uveli već Eleačani, razradio je Aristotel. Kad Aristotel, na primjer, otkriva da se pojam čovjeka ne odgovara ontička ustrajnost materijalne supstancije, nego da se u toku života mijenjaju njezina stanja, on uzima identitet duše kao $\epsilon\nu\tau\epsilon\lambda\epsilon\gamma\epsilon\sigma\iota\varsigma\ \tau\omicron\upsilon\ \sigma\acute{\omega}\mu\alpha\tau\omicron\varsigma$ (entelehiju tijela), i to mu je tada realni supstrat pojma, na koji se odnosi smisao njegova principa identiteta. Taj smisao pojma identiteta imade Hegel u vidu, kad princip identiteta kao nezadovoljavajući otklanja. Odbijajući održivost ontičkog značenja antinomije i dileme, Hegel postavlja dijalektičku metodu, koja ne samo da ne isključuje mogućnost koegzistencije suprotnosti, nego ih kao ontički nužne suponira, a na mjesto tradicionalnog principa dileme, odnosno dihotomije, postavlja trihotomiju. Pa kad za svoju »dijalektičku tehniku« veli, da mjesto principa isključenja trećega na temelju dileme »ili — ili« treba postaviti trihotomiju sa sintezom »ne samo nego i«, onda to osvjetljava i primjerima. Evo jednoga: »Život nije ni povezana suma dijelova kao u mehanizmu, niti je jedinstvo, nego oboje zajedno. Cjelina je kao cjelina uvjet dijelova, dok su pak dijelovi sa svoje strane uvjet cjeline. Ona kao što je mehanizam tako je i jedinstvo, a u isti mah niti je mehanizam niti jedinstvo, nego beskonačna sinteza obojega u cjelini.« — Ili drugi Hegelov primjer: »Postojanje nije niti bitak niti nebitak, nego oboje zajedno. Ono je jednako bitak kao i nebitak, koji se u konkretnom postojanju zajedno povezuju«.

Na taj način odbacuje Hegel vrijednost tradicionalnog formalno-logičkog mišljenja i svih njegovih osnovnih načela, koje on ontički interpretira. S njima zajedno, dakako, i princip identiteta.

Princip identiteta, kako ga shvaća tradicionalna a i suvremena logika, je principium identitatis significationis et conceptus, kojim se postavlja zahtjev na eksplikaciju misli, koja hoće da imade dignitet logičnosti, da za isti predmet u jednoj vezi misli upotrebljava isti termin i jednako sadržajno određeni pojam. Kako logika ne govori o stvari nego o pojmu, to je jasno da logički postulat konsekvencije, odnosno konstantnosti, koji je izražen u principu identiteta, ne može imati ontološku vrijednost ni ontičko značenje. Ako mu se pak to značenje pridaje, onda se očito više ne radi o logici nego metafizici. A to je — kako znamo — i slučaj kod Hegela. Kod njega je logički zakon isti s realnim zakonom (Logisches Gesetz = Realgesetz). Time dakako logički zakoni, odnosno točnije principi, gube svoje autonomno značenje i smisao, koje bi trebali da imaju u logici. Kako i princip identiteta dobiva kod Hegela značenje principa zbilje, to on ne može zadržati važnost u njegovu sistemu, gdje je »istinito samo nastajanje« (»Das Wahre ist das Werden«), a sve su stvari u sebi u isti mah i identične i različite, i suprotne i protivurječne. Stvarnost je »realitet protivurječja«. Sve pak to protivurječno je nastajanje i postojanje. Spoznavanje nije drugo nego neprestano otkrivanje antinomija, a determinirano je zakonom dijalektike, što je u skladu sa osnovnom tezom Hegelova panlogizma.

Hegel određuje zakon identiteta, koji u svojoj logici⁵ stavlja u poglavlje »Nauke o suštini« (a suština mu je jednaka s apsolutnim!) ovako: »Princip identiteta glasi: sve je sa sobom identično; $A = A$ « (70). Hegel koji smatra — kako vidjesmo — apstraktno mišljenje nižom i nespoznajnom formom racionalnog mišljenja označava ovaj princip »zakonom toga apstraktnog razuma«. Hegel čak dopušta, da taj zakon

⁵ Sve se daljnje brojke odnose na citate iz knjige Hegel, Sämtliche Werke (Glockner), svezak VI. (Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse), Stuttgart 1938.

može za formalne svrhe i služiti, ali za bivstvenu logiku (Logik des Wesens) ne. Logički princip identičnosti naziva Hegel »formalnom ili razumskom identičnošću«, koja izuzimanjem (apstrahiranjem) stvari iz cjeline tu stvar ne spoznaje nego izolira, i zapravo u nestvarnoj, jednostranoj i statičkoj shemi konstruira, jer — kako Hegel tvrdi — svaka stvar je uistinu sama u sebi i nešto drugo. Tu imanentnu različnost mogao je samo apstraktni formalnologicim principima snabdjeviti razum previdjeti. Po mišljenju Hegela princip identiteta izražava »formalnu, apstraktnu, nepotpunu istinu«, zapravo polovičnu istinu. Cijelu istinu izražava tek jedinstvo identiteta i različnosti. U tom spoju sadržana je istina.

Hegel dovodeći u vezu princip identiteta i princip protivurječnosti ukazuje, kako je tradicionalna formalna logika svojim postavljanjem principa identiteta, kao osnovnog zakona stvarnosti uvela i utvrdila u naučnom shvaćanju *predrasudu*, da je identitet osnovniji od protivurječja. A obratno je — veli Hegel — istina. I ako budemo ovako tumačili stvarnost, onda ćemo lako uvidjeti, da je identitet površno, a ne bivstveno tumačenje. Ono može i ne samo da može nego će i ostati u upotrebi za neposredno i površinsko prilaženje k pojavama svijeta, za tumačenje takozvanog »mrtvog bitka«, kao moment u spoznaji, ali mora kao predrasuda biti uklonjeno, kad se radi o filozofskom odnosno bivstvenom tumačenju opstojnosti, gdje vlada osnovni zakon, zakon protivurječja, koji pokreće sve događaje. Mišljenje, koje bazira na principu identiteta, je prema tome mišljenje koje nužno vodi k neistini. Nasuprot tome Hegel doslovce veli: »Ono što uopće pokreće svijet, to je protivurječje i smiješno je reći, da se protivurječje ne da pomišljati«. To su osnovne metafizičke teze Hegelove, u kojima se prelaze i dokidaju sve teze i principi logike kao neke autonomne, vanmetafizičke discipline.

U daljnjem svom izvođenju Hegel pokazuje kako već sama forma principa identiteta sebi protivurječi, jer obećaje identitet i nijeće razliku, koja postoji u sudu između subjekta (S) i predikata (P). On se ne može održati kao valjan ni zato, jer je u neskladu sa osnovnim zakonima mišljenja i bitka, a to su zakon razlike, suprotnosti, i protivurječnosti. On nije u skladu ni sa zdravim ljudskim razumom, koji ne će nikada tvrditi tezu »biljka je biljka« ili slično, jer bi takove tvrdnje bile besmislene tvrdnje, odnosno one bi predstavljale teze, koje bi također same sebi protivurječile. Drugim riječima, Hegel hoće pokazati, kako formalnologicim zakon identiteta kao faktučna prazna tautologija nema nikakvoga smisla, a kao stvarni zakon svijeta nema vrijednosti niti je održiv.

IV.

Iznesena Hegelova kritika i po njoj odbijanje vrijednosti osnovnog logičkog načela dosljednosti, koji se u logici naziva principom identiteta (a analogne su Hegelove kritičke primjedbe i na druge osnovne logičke principe!), oštro je i plodno prodrla onu sigurnost i stabilnost, ali i mrtvilo, koje je bilo sve do Hegela na tom znanstvenom području općenito podržavano. Držalo se — kako vidjesmo iz Kantovih riječi — da tu nema više ni problema ni mogućnosti teoretskog razvitka. I onda je došao Hegel sa svojim toliko radikalnim i negativnim tezama, da se pricinilo, da je jednim potezom oboreno ne samo to subjektivno uvjerenje o nužnoj statičnosti te znanosti, nego i ta znanost sama. Iz Hegelova stava izlazi, da je od tradicionalne logike ostalo još samo ime, još samo naziv, a sadržaj i smisao treba da se posve promijeni.

Međutim ovaj naš, iako kratki prikaz Hegelovih teza i točno označavanje njihova smisla ukazuje na to, da se tu zapravo ne radi o kritici formalne logike, nego o stvaranju jedne nove filozofske discipline, koja će ujediniti ontologiju, spoznajnu teoriju i dijalektiku i dati joj jedno ime — logika. Leisegang⁶ stoga posve točno veli: »Ne dajte se zavarati naslovom logika. Što Hegel pod tim razumije, leži daleko od svega, što se i prije i poslije toga razumjevalo pod riječju logika«. Hegel je svakako razradio jednu drugačiju obradbu logike, jednu obradbu, koja nije uobičajena ni u skladu s dotadanjim ni kasnijim shvaćanjem logike. U vezi s time radi se onda zapravo o kritici Aristotelove i sholastičke ontologije, koja se povezuje s principima formalne logike. I prema tome ta Hegelova kritika imade svoj smisao i značenje samo sa stajališta Hegelova dijalektičkog panlogizma odnosno idealizma, i to usmjerenog protiv Aristotelove metafizike.

Iz osnovne filozofske teze izražene u predgovoru njegove Filozofije prava: »Što je umno, to je zazbiljno, a što je zazbiljno to je umno«, govoreći o »logici stvari«, odnosno logici stvarnosti, Hegel je klasičnu formalnu logiku dotjerao do apsurdna. Da je prelazio okvire filozofije, Hegel bi nužno jednako negirao vrijednost i značenje i matematičari i fizičari, koje su isto tako apstraktne znanosti lišene sadržajne zazbiljnosti. Čak je matematika zbog svoje i brojčane, a još više algebarske simbolike apstraktnija od logike. Svi bi se Hegelovi prigovori logici mogli primijeniti i matematičari. Hegel je tumačeći ontološki logičke principe ukazivao na tobože izvještačenu shemu stvarnosti, koja punoči zbilje ne odgovara. Za njega su formalno-logički principi »mrtve kosti« (ne čak ni cjeloviti skelet!) istrgnute iz živog punog organizma i prema tome nezazbiljne i zazbiljnosti neadekvatne sheme. Hegelova kritika formalne logike je zapravo posve negativna i uništavajuća.

Međutim ta kritika, kako već pokazasmo, imade svoje opravdanje samo po interpretaciji formalne logike sa strane Hegelova panlogizma i zato ona nema teorijskih nastavljača, koji bi te argumente razradili. Samo u doktrinarnoj formi njegovog sistema ostala je ta kritika svojevrsna u svom značenju i zatvorena na svojoj historijskoj poziciji, ali ipak korisna, jer je razbila štetnu iluziju o nepromjenljivosti i neproblematičnosti logičkoga područja. Ona je probila okvire mrtvog pojmovnog formalizma i za svagda iznijela logiku iz jednoznačnih sholastičko-statičkih ontoloških okvira.

Hegel je u svojoj »Logici« iznio jedan nesumnjivo radikalni stav u pitanju odnosa mišljenja, odnosno spoznaje i bitka, a to je: pretpostavka logiciteta bitka. Hegel naučava paralelizam ljudske i svjetske logike. To je za njega u biti jedno te isto. Nema li sam objektivni bitak logičku strukturu, drži Hegel, tada nema ni mogućnosti spoznaje. Na tu fundamentalnu pretpostavku nadovezao je Hegel svoju kritiku formalne logike ukazujući na nužno ontičku relevanciju mišljenja odnosno logosa. A to je jedan od osnovnih spoznajnoteoretskih, a konačno i ontoloških problema, pod kojim filozofsko umovanje još uvijek stoji na raskrsnici. Tako je Hegelova logika u okviru neotklonivog filozofskog problema — odnosa mišljenja i bitka — dala jedan radikalni odgovor, kraj kojega više filozofska misao ne može bez određenog stava proći. Ona je i mirnoću logičke ukrućene shematike tradicionalne logike unijela živahnost i principijelne diskusije. Ali ona nije obogatila sam doista logički problem, jer je prenijela raspravu na drugo područje, područje koje je za logiku ostalo nužno sterilno.

⁶ Hans Leisegang, Denkformen, Berlin 1928., str. 178.

Engels u svojoj Dijalektici prirode⁷ točno konstatira: »Princip identiteta u starometafizičkom (podcrtao V. F.) smislu jest osnovni princip starog (podcrtao V. F.) nazora: $a = a$. Svaka stvar jednaka je samoj sebi. Sve je bilo postojano, sunčev sustav, zvijezde, organizmi«, a malo niže nastavlja: »Kao i sve ostale metafizičke kategorije (podcrtao V. F.) apstraktni identitet zadovoljava u dnevnom životu...«. Kako Engels i citira samoga Hegela, jasno je da on još očitije nego Hegel podvlači, da se tu radi o metafizičkom problemu, gdje su te teze i prigovori razumljivi.

No ni za samu formalnu logiku nije ta Hegelova kritika ostala neplodna. Hegel je jasno pokazao, da ekstremni formalizam u logici ne može ni do čega dovesti, a najmanje do spoznaje istine. Poslije Hegela se više nije mogla prihvatiti formalnologička misao statičkog određenja pojma kao odraza suštine stvari, jer je tek u sudu, gdje se radi o dinamičkom odnosu dvaju pojmova, određen smisao subjekta. Riječ je kao simbol i značenje predmeta nužna varijabla, koja u svakoj vezi novog predikata dobiva jednu drugu smislenu varijantu. Hegel je uočio mnoge nedostatke silogističke logike i kritički odbacio vrijednost pojmovne statičnosti. Njegova najveća kritička vrijednost leži u radikalnom, a ujedno opravdanom, razbijanju zatvorenog i sterilnog formalizma.

Hegel je svakako upozorio na neodrživost Kantove teze o nemogućnosti izmjene i progressa upotrebnih formi klasične logike. Te forme doista nisu više iza Hegela mogle ostati nepreispitane. Poslije Hegela se znalo, da im treba značenje nanovo osvjetliti, preispitati i eventualno popraviti. I tim putem je doista kritički razvoj moderne logike i pošao.

Mnoge su nove spoznaje, kao baš i ova o principu identiteta, dobile svoj precizniji smisao nasuprot Hegelovoj interpretaciji. Nelson⁸ je već pokazao, kako je krivo postavljena kritika osnovnog logičkog postulata konsekvencije, od Fichtea preko Schellinga do Hegela, unijela mnogo konfuzije u suvremene logičke diskusije. Princip identiteta nije sud predstavljen jednadžbom $A = A$. Sud, iako tako akustički zvuči — kad se veli S je P — ne predstavlja formulu izjednačenja (Vergleichungsformel). To je pogrešno! Kad bi se sud: »Sedam je neparni broj« izražavao formulom izjednačenja, onda bi to isto vrijedilo i za: »Tri je neparni broj«, a iz toga ne bi bilo teško po pravilima silogistike izvesti zaključak da je $7 = 3$. Taj nužni apsurdni zaključak očiti je argumenat protiv gornje formule principa identiteta. — Slična teška zabluda nastaje i onda, kad se načelo dovoljna razloga identificira u idealizmu sa zakonom kauzaliteta, a to biva, kad se u njem »logika stvari« poistovjetuje s logičkim mišljenjem.

Kad se pak logičkim principom identiteta postavlja tek postulat invarijantnosti pojma u jednoj određenoj vezi misli, onda je to nužni i minimalni postulat, kome se eksplikacija ljudskih misli mora nužno podvrgći, ako hoće dobiti dignitet logičnosti. A on nije u suprotnosti s promjenom i dijalektikom stvarnosti. Kad Marx na početku svoga Kapitala određuje osnovne pojmove svoje rasprave, kao što su pojam, recimo, »robe«, pa pojam »upotrebne vrijednosti« ili pojam »prometne vrijednosti«, onda su ti pojmovi točnim definicijama određeni i dalje se konsekventno u istom smislu upotrebljavaju kroz sve tri knjige Kapitala. To je ta logička jednoznačnost odnosno istovjetnost smisla, koja mora biti podržavana, ako ne ćemo da zapadnemo u izražajnu i smislenu konfuziju. Nitko ne će pomisliti da

⁷ F. Engels, Dijalektika prirode, Kultura 1950., str. 169.

⁸ Nelson L.: Über das sogenannte Erkenntnisproblem, Göttingen 1908.

Marx nije dobar dijalektičar, kad konsekventno određene pojmove u istom smislu upotrebljava, a pogotovo ne će pomisliti da Marx misli, da se roba ne mijenja, ili da se ne mijenja upotrebna ili prometna vrijednost. Sve se to u stvarnosti neprestano mijenja, a dijalektika je zakon te promjene, ali da bismo se u tom mijenjanju snalazili moramo imati instrumente svoga znanja i snalaženja, instrumente interpretacije stvarnosti čvrste i sigurne, a to su pojmovi stabilnoga značenja, to su pojmovi, koji su strogo podvrgnuti postulatu invarijantnosti smisla, koji je izražen u principu identiteta.

Ne samo princip identiteta, nego i ostali logički principi, a i svi oblici veze misli, koje izlaže tradicionalna logika, treba da se osvijetle u istom smislu, jer ako Hegelova radikalna kritika predstavlja antitezu dohegelovske logike, onda ćemo tek u sintezi naći pravo rješenje problema, a tim se putem suvremeno logičko istraživanje i kreće. Logika ima svoje autonomno predmetno područje, koje kad se stapa sa bilo kojim dodirnim područjem — bilo psihologijom, bilo ontologijom, bilo gramatikom — dobiva oznaku psihologizma, ontologizma ili gramaticizma, a svi ti pravci znače faktično prelaženje okvira i zadatka ove znanosti. I Hegelova logika predstavlja tako jednu od najradikalnijih formi ontologizma, koji zapravo i nije više ontologizam, nego ontologija — Zato je trebalo i svagda treba vraćati i vratiti logiku u okvire njenih zadataka i njenog svojevrsnog predmetnog područja, koju svojevrsnost nije izmislila teorija, nego ostvario život u području ljudske svijesti, koja se kreće u oblicima i vezama razlogom povezane misli, a te logika samo istražuje.

Literatura: S. Behn: Romantische oder klassische Logik?, München 1925.; F. Hegel: Enzyklopedie der phil. Wissenschaften im Grundrisse (Glockner), Stuttgart 1938.; F. Engels: Dijalektika prirode, Kultura 1950.; Hilbert D.-Ackermann W.: Grundzüge der theoretischen Logik, Berlin 1949.; Haym R.: Hegel und seine Zeit, Berlin 1857.; Leisegang H.: Denkformen, Berlin 1928.; Nelson L.: Ueber das sogenannte Erkenntnisproblem, Göttingen 1908.; Pfänder A.: Logik, Halle 1929.; Windelband-Ruge: Enzyklopedie der phil. Wissenschaften I. Logik, Tübingen 1912.

Danko Grlić:

NEKI PROBLEMI MORALA KOD FRIEDRICH NIETZSCHEA

Potkraj XIX. i početkom XX. stoljeća, u epohi društveno i politički potpuno zatvorenoj, kad su ekonomski okviri društvene formacije postali preuski, a nabujale snage jake, ali već ozbiljno ugrožene, ekspanzionističke buržoazije probijale u prvi plan, nakon zbacivanja Hegelova Absoluta, kad je prošlo vrijeme u kojem se činilo da je građanska filozofija dospjela, svojim vlastitim intencijama i mogućnostima, suludo u čorsokak i počela ponavljati i sistematizirati zastarjele metafizičke sisteme, u vrijeme borbe protiv racionalnih shema, koje ukazuju na stagnaciju, zaokruženost i konačnost, u vrijeme uznemirenog traženja novog, kad je tema izlaza, praktičnog rješenja postala osnovnom, tragična se društvena situacija odrazila i u filozofijama nekoliko snažnih individua. Evropa u stanju agonije ne može više naći snagu za pokušaj renesanse izgubljenog građanina u povratku na one principe i rješenja koja su stvarana u doba kad se činilo da je harmonijski razvoj kristalne zgrade društva i misli osiguran i neminovan. Sve je to, i iz vlastitih građanskih krugova, pokopano kao iluzija, kao besmislica od početka loše planirana, kao tipično građansko slijepilo za imanentne suprotnosti jedne trule društvene formacije. Građanska logika ne prerasta samu sebe: novo u starom, bez korjenitih društvenih promjena, »korjenito« izmijeniti čitavu društvenu nadgradnju, pokušati prekinuti sa svime samo ne i sa svojom vlastitom društveno-klasnom pozicijom, sve to postaje cilj, kojem se utječu mnogi najtalentiraniji i najsnažniji iz njenih redova, na raspeću, u vječnoj borbi sa samim sobom, svojom intimnošću, u borbi s unutaršnjom nužnošću pobune, protesta i razaranja.

Nietzsche je izrastao, razvio se i nestao na takvom tlu. No on nije za nas danas interesantan samo kao historijska ličnost, danas kad cjelokupna građanska zapadnoevropska publicistika i filozofija ponovno ističe aktuelnost njegove problematike i kad bismo i mi morali postaviti pitanje da li je zbog nekih jasno uočenih i točno sociološki ocijenjenih Nietzscheovih stavova potrebno odbaciti njegovu filozofiju u cjelini i sve njegove stavove proglasiti potpuno bezvrijednim, neaktuelnim, »fašističkim«, »tipično germanskim«, koji po riječima jednog našeg teoretičara i javnog radnika nisu vrijedni nikakvog napora i istraživanja. Možda će biti ipak vrijedno pažnje pokušati proanalizirati neke njegove stavove i ovaj članak ima samo namjeru da se stave na dnevni red, kao prolegomena za jednu širu diskusiju, izvjesna pitanja i izvjesna problematika koju je prije više od pola stoljeća, u okviru svojih pogleda i mogućnosti, postavio Friedrich Nietzsche, a koja, bez obzira na to što ćemo je mi nužno promatrati iz sasvim drugog aspekta, još nije posvema izgubila svoju životnu interesantnost.

Rijetko je koja filozofska koncepcija doživjela toliko interpretacija, vatrenih obrana i žestokih napada, objašnjenja i novih tumačenja kao filozofija Friedricha Nietzschea. Nietzscheova filozofija nosi bez sumnje imanentno tu mogućnost. Bez obzira na dobro poznatu podjelu iz literature,¹ podjelu na tri doba njegova stvaranja (prvo, pod utjecajem Schopenhauera i Wagnera, zatim njihova negacija i stavljanje u prvi plan nauke i saznanja istine, i konačno treći, antikršćanski, Zarathustrā period) koji, svojim često oprečnim pogledima na neke probleme, sigurno pridonose mogućnosti raznolike interpretacije, pojedina djela (a posebno »Volja za moć«) dopuštaju i omogućuju raznolikost u shvaćanjima Nietzscheova problema. To proizlazi i iz toga, što čitava njegova filozofska koncepcija ne predstavlja, niti žbog imanentne suštine te filozofije može predstavljati, završen sistem, već, naprotiv, ostavlja otvorenim čitav niz tek nabačenih postavki. Štaviše, i moderno evropsko filozofiranje pa i egzistencijalizam (da ne govorimo o poznatom utjecaju na pr. na pragmatiste i razne intuicionističke pravce) pozivaju se često na Nietzschea i nalaze u njemu stavove koji su blizu ili su čak posve identični s njihovim rješenjima. (Da spomenemo, samo usput, interesantnu studiju Augusta Vettera: »Nietzsche in unsere Zeit« u »Zeitschrift für Phil. Forschung«, 1951. Band V. sv. 3.). Možemo čak utvrditi, da je Nietzsche već doživio i da će u pravilu doživjeti toliko interpretacija koliko se još nerazrađene i otvorene, i tek mjestimično lucidno nagoviještene, problematike u njemu nalazilo i nalazi, koliko su osnovne građe u njemu našle pojedine novije filozofije za svoj vlastiti stav i koncepcije. Nietzscheova je filozofija doživjela kao rijetko koja da je protivnici iz često »nepomirljivih« tabora usvoje kao svoju, da je tretiraju i pragmatistički, i materijalistički, i subjektivno idealistički i rasističko-fašistički i egzistencijalistički, pa je čak u zadnje vrijeme učinjen pokušaj da se Nietzsche — ogorčeni protivnik kršćanstva i radikalni borac protiv katoličke moralke, poklonik Dionisa a ne Raspetoga, on koji po vlastitim riječima »nagoni na rat s kršćanstvom i odbacuje bilo kakav kompromis s njime« (»Volja za moć« str. 159) i koji ga mrzi smrtnom, iskonskom mržnjom i smatra »najfatalnijom i najzavodničijom lažju koja je ikada do sada bila« (ibid. § 200) — da se taj i takav Nietzsche interpretira teološki pa čak i katoličko kršćanski. (Najnoviji pokušaj Karl Heinz Volkman-Schlück). Koliko se god to onome koji pozna Nietzscheova djela u prvi mah činilo paradoksalnim, čak i takva interpretacija nije sasvim lišena smisla i nalazi izvjesno, iako zaista minimalno, opravdanje u samom Nietzscheovu djelu. Ulaziti, dakle, u razne interpretacije i objašnjenja Nietzschea znači zapravo ulaziti u njegove vlastite mogućnosti, te to pred-

¹ O Nietzscheu je napisana ogromna literatura od koje ovdje spominjemo samo neka djela: Elizabeth Foerster-Nietzsche: Leben Fr. Nietzsches, Leipzig 1904.; Ludwig Stein: Friedrich Nietzsches Weltanschauung und ihre Gefahren, Berlin 1893.; Karl Joel: Nietzsche und die Romantik, Jena 1905.; Grützner: Nietzsche, Leipzig 1910.; A. Riehl (U. Fromans Klasiker d. Philos.): Fr. Nietzsche, der Künstler u. d. Denker, 5. Auflage, 1909.; Fouillée: Nietzsche et l'immoralisme, 1902.; A. Bäumler: Nietzsche, der Philosoph und Politiker, Leipzig 1931.; Charles Andler: Nietzsche, sa vie et sa pensée, Paris 1920.; E. Bertram: Nietzsche, Berlin 1918.; Robert Reininger: Friedrich Nietzsches Kampf um den Sinn des Lebens, Wien und Leipzig 1922.; L. Klages: Die psychologischen Errungenschaften Nietzsches, Leipzig 1930.; Friedrich Metz: Nietzsche der Gesetzgeber, Leipzig 1930.; Werner Broch: Nietzsches Idee der Kultur, Bonn 1930.; Erika Emmerich: Wahrheit und Warhaftigkeit in der Philosophie Nietzsches, Halle 1933.; Karl Löwith: Nietzsches Philosophie der ewigen Wiederkunft des Gleichen, Berlin 1935.; K. Jaspers: Nietzsche, Einführung in das Verständnis seines Philosophierens, Leipzig 1936. i t. d.

stavlja vrlo interesantnu i još uvijek neiscrpljenu temu oko te značajne filozofske ličnosti silazne etape i negacije najviših dostignuća njemačke klasične filozofije.

* * *

Ono što je suštinsko za čitavu Nietzscheovu etičku koncepciju koja čini predmet ovih naših razgovora, može se sažeti i prikazati kao jedan osnovni pokušaj: pokušaj prevrednovanja (Umwertung) svih etičkih vrijednosti. Prije nego ustvrdimo koje vrijednosti Nietzsche ističe kao primarne i najvrednije, a koje smatra nižim aetičkim, moramo se zapitati o osnovama njegove etike, o razlogu, svrsi i kriteriju njegova prevrednovanja.

Nietzscheova je osnovna misao da je sve, pa i religija i moral, izraz jedne određene volje za moć, da se uvijek radi o borbi za prevlast izvjesnih instinkata i tendencija i da su naše misli i naše ideje samo oruđe i organi volje za moć. Pobjeda morala bila je, po Nietzscheu, osigurana isto onako nemoralnim sredstvima, kakvim se osigurava svaka druga pobjeda. Moral uopće predstavlja tek životne uslove onoga čiji je izraz. No nužnost jednog životnog uslova nema nikakve veze s njegovom istinitošću. Nema ništa apsolutno, čvrsto, sigurno, što bi našim moralnim shvaćanjima dalo na to pravo, i ne uviđanje toga, po Nietzscheu, suštinskog u moralnom fenomenu karakterizira sve dosad postavljene etike.

Nietzsche je zaista, iako nerazrađeno, fragmentarno i tek aforistički formulirano, uspio ući u neka vrlo važna pitanja suštine fenomena morala i, s njemu dostupnim mogućnostima, dati duboku kritiku dosadašnjih etičkih postavki, naročito Kanta i Hegela. »Stav: »Radi tako kao što želiš da tebi bude učinjeno« pokazuje malograđansku privatnu pažljivost običaja« (Die Unschuld des Werdens II.) i dalje: »Moral dužnosti, bezuslovne poslušnosti . . . u Kantovoj filozofiji (svejedno da li se poslušnost duguje starješini ili pojmu). Više od »ti treba« stoji »ja hoću«, više od »ja hoću« stoji »ja jesam« (ibid. 940). Tako za Nietzschea Kantova etika »daje najviše formule za državne činovnike« (Djela VIII. str. 149) i ona predstavlja služenje onoj ideji, pojmu, idealnoj zajednici ljudi, nečemu što izvan nas, ili bolje izvan našeg života, konkretnog egzistiranja, propisuje zakon za sam taj život. Nietzsche smatra, da je to stara idealistička uobrazilja, obmana, hipostaziranje nečega što bi po vjekovnoj zabludi filozofa bilo vrednije od života. On mrzi mirnog Kantova građanina, svijesnog svojih dužnosti i prava, etički uzvišenog, zanosno marljivog, staloženog i punog mirnih vječnih ideala i neprolaznosti. On prezire i njegovu umjetnost i njegov moral. »Mi nismo — kaže Nietzsche — za marljivost u građanskom smislu, ma koliko je cijenili i uvažavali, ili kao što su oni umjetnici kao kokoš i vječita kokodakala koja kokoću i nose jaja i opet kokoću« (Volja za moć, § 943). Isto tako on negira Rousseauovu koncepciju o prirodni dobrog čovjeka koja je, misli Nietzsche, zapravo uklopljena u sve kasnije etičke koncepcije kao njihova prva pretpostavka. »Moja borba upravljena je i protiv Rousseauova XVIII. vijeka, protiv njegove »prirode«, njegovih dobrih ljudi, njegove vjere u prevlast osjećanja, protiv mekšanja, slabljenja, moralizovanja čovjeka . . .« (ibid. str. 568). Jaki, veliki čovjek Nietzschea dijametralno je suprotan prirodnoj dobroći kod Rousseaua, on je njegov negator i borbeni protivnik, i, kao stvaran, realan čovjek, svojom realnošću najbolji dokaz protiv Rousseauova ideala. Upravo je i stvarnost toga čovjeka stvorila mogućnost njegova negativnog idealiziranja kod Rousseaua. Jer taj čovjek »ne traži boležljiva srca, nego sluge, oruđe, u odnosu s ljudima on uvijek želi da stvori nešto od njih. On zna da je nedo-

stupan, njemu je otužno kad biva povjerljiv i obično nije takav kad se misli da jest. Kad ne razgovara sa sobom, nosi masku. On radije laže nego govori istinu: to staje više duha i volje. U njegovu srcu vlada samoća, do koje ne može doprijeti ni pohvala ni pokuda: on je svoj sopstveni sudija nad kojim nema apelacije. (Ibid. str. 544) Upravo takav je čovjek jedini cilj. Taj je čovjek »dovoljno jak da se smije stidjeti vjere u boga: on sada smije iznova da igra ulogu đavolova advokata! Ako se na djelu zalaže za održavanje vrline, to čini iz razloga koji u vrlini prepoznaju utančanost, lukavstvo, pohlepnost, oblik žudnje za moć« (Ibid. § 1019). Zbog takva čovjeka mi i želimo provesti preokret vrijednosti. »Naš je cilj — kaže Nietzsche — da pripremimo preokret vrijednosti za jedan određen jak soj ljudi najvišeg duha i volje i da radi toga polako i pažljivo oslobodimo u njima čitavu masu sputanih i ocrnjenih instinkata«. Čovjekova je priroda drugačija, nego što je želi Rousseau: instinkti čovjekovi ukazuju na laž, okrutnost, oskrvrnuće, bezobzirnost kao izvorne vrijednosti snažna čovjeka. Po Nietzscheu su filozofi vjekovima vjerovali u moralne istine i oni su u njima nalazili najviše vrijednosti — šta im je onda drugo ostalo nego da negiraju život, utoliko više, ukoliko su ga više poznavali. »Jer — kaže Nietzsche — ovaj je život nemoralan«. (Ibid. § 1019) »Moj je zadatak — kaže on dalje — da moralne vrijednosti, koje su prividno postale nezavisne i neprirodne, vratim njihovoj pravoj prirodi — to jest nemoralnosti«. (Ibid. § 298).

Sjetimo se samo, kako je mladi Engels, doduše sa sasvim drugih pozicija, kritizirajući takvo stanje, a ne hipostazirajući ga kao cilj (kao Nietzsche), ukazao na izvore morala jedne čitave epohe upravljajući građanskoj klasi pitanje: »Gdje ste bili moralni, a da niste bili zainteresirani, a da potajno niste gajili nemoralne, egoističke motive« (F. Engels: Nacrt za kritiku nacionalne ekonomije, »Aus dem literarischen Nachlass von Karl Marx, F. Engels u. F. Lassalle« — herausgegeben von Fr. Mehring, Band I., Stuttgart 1913). Možda bismo, dakle, za temu koja zahtijeva širu obradu mogli postaviti ovu tezu: Moral epohe i klase kojoj pripada Nietzsche ima korijen u amoralnom, ali to historijsko stanje zahtijeva negaciju, revolucionarni slom a ne ovjekovječenje, to nije čovjek (koliko god on bio realan i »na zemlji«) u svojim djelovanjima uopće, to je samo, što iz svoje pozicije ne vidi Nietzsche, jedan isječak historije.

Da bi negirao dotadašnje razne idole svih smjerova, odbacio njihove postulate i norme, Nietzsche postavlja novo pitanje koje duboko pogađa svu dotadašnju etiku, no koje se, zapravo, na koncu, vidjet ćemo zašto, može i njemu samom uputiti: »U svoj dosadašnjoj nauci o moralu — piše Nietzsche — manjkao je, ma kako čudnovato to zvučilo, problem morala samog, manjkala je sumnja o tome, nije li baš tu posrijedi nešto problematično.« (Jenseits von Gut und Böse, str. 144). Po Nietzscheu, dakle, mi ispitujemo zapravo samo nijanse, nevažne detalje: da li je moral u nama dat jednom za svagda kao najviši zakon, ili je historijski relativan, ili je psihološki, biološki, racionalno ili emotivno fundiran, ili je produkt čitavog niza drugih komponenata, pretpostavljajući samim time, da je pitanje morala osnovno pitanje, da moral realno egzistira i da je naša dužnost da iznađemo tek njegovu fundiranost i njegove zakone. Međutim, samo je pitanje fundiranosti morala za osnovnu etičku problematiku pseudopitanje jedne već tim pitanjem određene etičke koncepcije. Ne možemo postavljati pitanje, kako je moral u nama, nego da li on uopće postoji. Ako postoji u glavama pojedinaca i pojedinih zajednica, nije li to postojanje neprirodna, antiživotna, štetna apstrakcija i himera. Baš se moral mora uništiti, i to, kao što kaže Nietzsche, »da bi se oslobodio život« (»Volja za moć« § 343). Jer ljudima se savjetuje da stanu na onu stranu dobra, da budu

moralni, da se dobar čovjek dokraja odreče zla i da se protiv njega bori. I na taj se način, ustvari, odriče život koji u svim svojim nagonima nosi i pozitivno i negativno u starom smislu tih riječi.

Tako je Nietzsche postavio dilemu, koja se naizgled ne može prekoračiti. No upravo ova alternativa, život ili moral, ponovni je odraz određene protivurječne situacije građanskog čovjeka, gdje moral kao suprotnost nastoji još nekako sakriti svu stvarnost »instinktivnog« krvnika i ubice, no ujedno i »moral« smeta, koči i onemogućuje život kakav stvarno zahtijeva ugroženi bourgeois na početku XX. vijeka.

Nietzsche ne odriče samo da objektivno postoji moralno djelovanje (što, ustvari, odriče i Kant kome ispravnost jednog djelovanja pokazuje samo legalitet a ne nužno i moralitet), već on također odriče smisao i vrijednost unutarnjeg moralnog zahtjeva da se djeluje u skladu sa zakonima. (Po Kantu, zapravo, nikad empirijski ne može biti utvrđeno, da li je moralitet stvaran, da li se moralno djelovanje negdje stvarno događa i nije li ono mnogo više samo iz motiva korisnosti, nagona, kao sredstvo za druge svrhe). Nietzsche ne odriče samo općenovaljanost pojedinog sadržaja moralnog zahtjeva, nego sam zakon zakonskog djelovanja kao moralnog djelovanja.

Protiv bezuslovnosti morala, da li u religioznom ili u sebi izvornom filozofskom obliku, Nietzscheovu borbu možemo svesti na ove osnovne postavke:

Ako je moral bezuslovan, tada njegovi zahtjevi vrijede apsolutno, njegov sadržaj treba iznaći ne kao empirijsku, već kao inteligibilnu činjenicu. Nietzsche nasuprot toga utvrđuje: ne postoje uopće moralne činjenice, moral je samo tumačenje izvjesnih fenomena, točnije kazano: njihovo krivo tumačenje, nerazumijevanje (Missdeutung): »Nema moralnih fenomena nego samo moralnih tumačenja o fenomenima«. (Zur Genealogie der Moral, str. 83). Moralno nije ništa po sebi, moralno je mišljenje, mnijenje. Ono kao takvo spada u svijet pričina.

Ako je moral tumačenje, tada mora nešto biti tumačeno. Šta bi to trebalo da bude, što se moralno tumači? Nietzsche smatra, da je moral jezična oznaka afekata, a ti afekti ponovno jezična oznaka funkcije svega organskog. Nietzsche tvrdi da su kao i snovi i ostali psihološki fenomeni, i naši moralni sudovi i vrednovanja samo slike i mašta o jednoj, nama zapravo nepoznatoj psihološkoj pojavi. Tako smo vidjeli, kako Nietzsche, koji ovdje ispravno postavlja pitanje i uočuje bitni problem, nema snage da ga izvede do kraja (kao ni neki njegovi interpreti, u prvom redu Karl Jaspers) već sve svodi agnostički na »nama nepoznatu psihološku pojavu«, a da se čak ni na čas ne pita o tome, što uslovljava psihu čovjeka i koje su (izvan biološke sfere) glavne društvene i historijske determinante pri njezinu formiranju.

Nietzsche, dakle, smatra moral određenim, i to izopačenim načinom tumačenja stvarnosti. Čitava filozofija Nietzschea negira vrijednost morala prije svega zato, što je ono tumačenje stvarnosti i istine, a ne stvarnost i istina sama. No nije samo moral način tumačenja. Čak je i cijela stvarnost u suštini samo tumačenje (no baš radi volje za moć kao kriterija istine ne u relativističkom ili agnostičkom ili fikcionalističkom smislu). Ja posjedujem samo način prilaženja stvarnosti, pa je i čitav spoznajni proces po Nietzscheu zapravo davanje na određen način smisla činjenicama, da bi one mogle postojati. »Stvar po sebi — piše Nietzsche — isto je tako apsurdna kao i »smisao po sebi«, značenje po sebi. Ne postoje činjenice po sebi, nego se uvijek mora dati smisao, da bi činjenice mogle postojati . . . Pitanje je uvijek što je to meni, a ne što je to« (Volja za moć, § 556). Ova subjektivistička

konceptija koja u krajnjoj liniji svodi spoznajni proces isključivo na subjekt, ovdje tek nabačena radi primjera i nedovoljno analizirana i objašnjena, ukazuje na izvjesnu imanentnu protivurječnost kritike morala u Nietzscheovu filozofskom sistemu koju mnogi interpreti ne vide.² Moral se, naime, negira zato, što je način, tumačenje, a ništa osim tumačenja i ne postoji. No, ako je svekolika »stvarnost« tumačenje, nema isključivo moral tu funkciju. Moral se, dakle, iako je to ranije utvrđeno, ne može odbaciti zbog toga, što je tumačenje, već sada samo zbog toga, što je lažno, izopačeno tumačenje, neadekvatno čovjekovoj prirodi. Ne može, dakle, biti stavljen u pitanje problem morala u cjelini, problem morala kao morala, iako bi to Nietzsche htio, već se radi samo o tome, kakvo je tumačenje stvarnosti adekvatnije čovjekovoj, biološki uvjetovanoj, egzistenciji. Sve u svemu, to nije negacija morala, to je tek njegovo spuštanje na tablici hijerarhije i radi se samo o tom što je čovjeku bliže, a što dalje. Konzekventno tome Nietzsche će, na primjer, reći da je umjetnost vrednija od istine. No najadekvatnija je čovjeku borba za život isključivo u formi borbe za prevlast, volje za moć. Tako iznalazimo nove vrijednosti. No na taj način još smo uvijek kod prevrednovanja, preobrta ranga, još smo uvijek na području morala i etike, uvijek nužno — kao što bi to rekao Nietzsche — ostajemo na području tumačenja. I Nietzsche i nehotice u nekim djelima naslućuje da kao borac protiv morala zapravo ostaje na njegovim fundamentima. »Kao da drugih morala nema niti ih može biti...« — piše Nietzsche. »Moral sa suprotnim smjerovima koji bi htio da čovjeka odgoji za visinu umjesto za udobnost i prosječnost, moral koji ima za cilj da odgoji kastu gospodara, budućih gospodara zemlje, mora da bi se mogao naučiti, sebe uvesti, nadovezujući se na postojeći moralni zakon i pod njegovim riječima i formama.« (Ibid., § 957). Nietzsche je svjestan da se radi o odnosu hijerarhije u okviru njegova pitanja o moralu: »Dosa su moralne vrijednosti bile najviše vrijednosti, hoće li u to tko posumnjati? Ako ih maknemo s toga mjesta, onda ćemo izmijeniti sve vrijednosti. Time se obara načelo njihove dosadašnje hijerarhije.« (Ibid., § 1006) Nietzsche smatra, bez obzira na neke tekstove koji se i drugačije mogu tumačiti, da se borba protiv morala mora voditi baš u ime samog morala. »Samoubistvo morala je njegov vlastiti zadnji moralni (podcrtao D. G.) zahtjev.« (Djela XII., 84).

No gotovo sva literatura koja je dosad napisana o Nietzscheu (pa i ona koja je jednostrano težila za njegovom potpunom negacijom — na pr. Johannes Schlaf: Der Fall Nietzsche, eine Überwindung, zatim spisi Ludwiga Steina i Gustava Büschera i t. d.), ne uviđa da je pozicija Nietzschea i njegove kritike morala slaba baš s obzirom na platformu s koje Nietzsche započinje, s obzirom na svoj vlastiti, još uvijek moralni stav. Trebalo bi, međutim, ovdje utvrditi upravo to, da se s moralnog stanovišta ne može negirati moral. To je još uvijek — koliko god bili smjertovi okrenuti u drugom pravcu — pozicija etičara, koji samo iznalazi nove vrijednosti kao primarne, a ne vidi njihovu, a samim time i svoju vlastitu, uslovljenost u konkretnom društvu, ne vidi, da se tek sa sociološke pozicije može konačno postaviti i kritički prići pitanju morala i time iznaći njegove zadnje pretpostavke. Moral je postao amoralan. Moral je štaviše, najjače sredstvo amoralan. To je jasno i točno za svoju epohu uvidio Nietzsche. Međutim, taj je izvod u svojoj zadnjoj filozofskoj konzekvenci, ako je hipostaziran do opće važećeg principa, imanentno neodrživ, ili bolje, to je rješenje, kao i svako moralno rješenje ili historijski relativno, pa ćemo samo nakon niza godina imati novu tablicu vrijednosti — a ostati na istim,

² Alfred Baumler, nesumnjivo dobar poznavalac Nietzscheova opusa, ju posebno je negira i ignorira.

u suštini nerastumačenim pojavama, ili historijski opravdano samo za određeno razdoblje, za društvo, za potrebe određene klase, no tada ne za moral uopće, ne za etiku. Drugim riječima, Nietzsche nije iznašao pravi moral koji je adekvatan čovjeku, (jer je ovako postavljen čovjek uvijek apstraktan) i on nije prevrednovanjem pogodio njegovu suštinu, već je moralnom (a ne sociološkom) negacijom dosadašnjeg morala uspio odrediti samo izvjesne komponente morala svoje epohe. Otvoreno je pitanje, međutim, danas u tome, nije li Nietzsche svojim primjerom negacije morala ukazao i nama na izvjesnu problematiku pristupanja fenomenu etičkog i, svojim neuspjelim (iako »korjenitim«) pothvatom, ukazao unaprijed na uzrok jalovosti i česte bezuspješnosti u tretiranju i naše vlastite situacije i naših vlastitih načina postavljanja etičke problematike. To je svakako pitanje kojim bi se, mislim, bilo vrijedno pozabaviti.³

Koja je osnovna tendencija Nietzscheova prevrednovanja? Ostavimo načas po strani historijske determinante koje su u doba ekspanzionističkog širenja njemačke imperije nesumnjivo odigrale važnu, pa i presudnu ulogu u čitavu Nietzscheovu pothvatu. Ostanimo u okviru Nietzschea. Nietzsche teži za životnom realnošću: »Preklinjem vas, braćo moja, ostanite vjerni zemlji i ne vjerujte onima koji vam govore o nadzemaljskim nadama. Trovatelji su, bilo svijesno ili nesvijesno.« Taj Zarathustrin poziv upravljen je protiv svakog apsoluta, protiv bezivotne apstraktne sheme čovjekova ideala koji u etičkim koncepcijama njemačke klasične filozofije dostiže svoju kulminaciju. Treba slomiti lažnu shemu, platonistički pričin inteligibilnog svijeta, negirati jednostranosti idealnih i ideelnih tvorbi, pokazati njihovu nesavršenost, neapsolutnost apsoluta.⁴ Život je mnogo bogatiji od idealnog života

³ Shema, naime, moralnih vrijednosti često je, kao i kod Nietzschea, usprkos njegovim intencijama, shema realnih već postojećih vrijednosti. U njeno se ime, dakle, može kritizirati samo neuviđanje i nepriznavanje njezina historijski već faktičnog realiteta. Tu nema, prema tome, u ime morala, društvenih, revolucionarnih, stvarnih promjena. No nije li uopće zahtjev za novim moralom zahtjev za nečim što samo to društvo već imanentno nosi, kao svoju vlastitu, društvom određenu (dakako ne mehanicistički) ideologiju? Predstavlja li, prema tome, moralna kritika zahtjev za stvarnim progresom ili će se to tek onda postaviti, kad se napusti moralna pozicija i pretpostavi praktična potreba novog društvenog uređenja koje će, dakako, sa sobom donijeti i nove etičke i uopće ideološke kategorije? Nije li moralna negacija i kritika uvijek ili spekulativna apstrakcija koja zaobilazi i stavlja u drugi plan pitanje društvenih promjena ili hipostaziranje i idealiziranje već postojećeg društva? (Kod Nietzschea između ostalog filozofski »opravdanog« i koncepcijom vječnog vraćanja). Uostalom i toliko citirana Marxova 11 teza o Feuerbachu i jest zahtjev za napuštanjem novog tumačenja svijeta, za napuštanjem kritike ideologije, filozofije, morala i t. d. kao suštinske kritike i zahtjev za stvarnom promjenom društva. No i mi se u praksi često puta u kritici historije krećemo i nesvijesno u okviru moralne kritike kao stvarne društvene i historijske kritike.

⁴ Ovdje treba posebno istaći da se etičkoj problematici u okviru građanskog filozofiranja zaista rijetko kad pristupalo na ovaj način. Marxova materijalistička misao da je čovjek čovjeku najviše biće i da mjesto transcendentnog dolazi uvijek i svagda u prvi plan čovjek — antiteza je i svim idealističkim etikama koje sve tamo od Platona i ens realisimuma, sumum bonuma hipostaziraju etički ideal nužno transcendentno, vječno, izvan prostora pa čak i onda kad ga se (kao na pr. kod Spinoze) želi približiti imanenciji. No Nietzsche nije povukao konzekvence koje logičkom nuždom slijede iz njegove — inače i za svaku materijalističku etiku — prve pretpostavke. On ne vidi, da iz stava po kojem se upravo čovjek postavlja kao kreator i za čovjeka najviše biće slijedi nužno historijsko poimanje etike (jer je konkretni čovjek uvijek nužno i historijski određen) i ne priznavanje ljudskih instikata, moći, prirode kao osnovnog, jedinog izvora, pozitivno utvrđenog i nepromjenljivog. Ukoliko nema vječnog morala nema ni vječne ljudske prirode, već baš ta priroda ima svoju historiju, svoje determinante i ona ne može nikako i pod nijed-

čovjek od dobrog čovjeka, sveca i t. d. »Ja sam pojmio da je moj instinkt težio nečemu što je bilo potpuno suprotno Schopenhauerovu instinktu: težio opravdanju života, čak i onoga što je u njemu bilo najstrašnije, najdvostranije i najlažnije. Za tu svrhu ja sam imao u rukama formulu: dionizijski.« (Volja za moć, § 1005). Na drugom mjestu Nietzsche utvrđuje šta znači, nasuprot Raspetoga, Dionisa: on znači sam život, njegovu vječitu plodnost i njegovo vječito vraćanje koje uslovljuje mukū, razaranja i volju za uništenjem. Riječ dionizijski znači strasno, mučno osjećanje preobilja u tamnijem, punijem, neodređenijem i iracionalnijem vidu: ekstatička afirmacija čitavog života kao onoga što ostaje isto i podjednako moćno, veliku panteističku simpatiju sa zadovoljstvom i bolom. U takvom je duhu, duhu istinskog života živjela stara Grčka, tragična Grčka, prije kobnog, uništavajućeg i negativnog Sokratova racionalizma i dijalektike riječi i pojmova. Otada počinje vladavina pojmova, pričina, razumske naduvenosti.

No zašto su život i realan čovjek u svakom slučaju za Nietzschea vredniji od njegova ideala? Što je učinio čovjek da ga stavljamo u svoj svojoj realnosti, u realnoj životnoj punini na prvo mjesto? Zašto odričemo vrijednost bogu, moralu, stvarima oko nas, našim idealima? Nietzscheov bi se odgovor dao jednostavno i jasno formulirati: zato, jer smo mi sami tvorci svega toga i jer osim tih naših subjektivnih tvorbi ostajemo — ukoliko se uzdignemo do nadčovjeka, t. j. kad prevaziđemo čovjeka kao vrstu (jer sam život ukazuje i sasvim biološki⁵ na potrebu prevazilaženja života) — u mogućnosti negiranja svih tih vlastitih tvorbi i kritičkog odnosa prema njima, jer nam ostaje život u svojoj zanosnoj punini mnogostranosti i životnosti. Stoga mi uopće nemamo pravo da popravljamo ljude, niti da im govorimo o bilo kakvim uzorima, o bilo kakvu moralu, kao da je dat bilo kakav moral po sebi ili kakav idealni tip čovjeka, jer čovjek nije realizacija morala, već je, naprotiv, moral realizacija čovjeka, i to izopačenog čovjeka. Čovjek bi kao poniženje i priznanje za ne-čovječje uzeo kao argumenat same čovječje tvorbe. Treba ih natrag njemu vratiti, a time i samopouzdanje u njegove realne životne vrijednosti. »Ja ću tražiti da se čovjeku kao njegova svojina i njegova tvorevina vrati sva ljepota i uzvišenost koju smo posudili stvarnom i zamišljenom svijetu kao njegova najljepša apologija. Čovjek kao pjesnik, kao mislilac, kao bog, kao ljubav, kao moć. O kraljevske li darežljivosti, kojom je obasuo stvari da bi sebe osiromašio i osjetio se bijedan. Dosad je bila njegova najveća nesebičnost što se divio, i klanjao, i molio, i znao da od sebe sakrije da je on bio taj koji je stvorio ono čemu

nim općim stavom ući u jedinstven sklop nepromjenljivih vječnih kategorija. U suštini, dakle, i nije bitno da li će to biti Rousseauov po prirodi dobar čovjek ili Kantov kategorični imperativ (zapravo i transcendentna apercepcija u izvjesnom smislu predstavlja sklop te nepromjenljive, u sebi završene, apriorne ljudske prirode) — ili veliki, jaki, bezobzirni čovjek kod Nietzschea. Čim se ovako postavi etička problematika ona logično vodi nepromjenljivosti njenih osnovnih kategorija, ili, kao kod Nietzschea, imanentnoj protivurječnosti, fiksiranju realno promjenljivog kao realno nepromjenljivog. No usprkos tome prva pretpostavka Nietzschea — povratak iz transcendentnog »k zemlji« — ima nesumnjivu vrijednost i značenje.

⁵ Nietzsche — koji nasuprot Schopenhauerove volje za životom fenomen samog života postavlja iz volje za moć — smatra da se njegov korijen i njegova esencija sastoji u tome da individuum teži sferu života uticaja proširiti i da sve što je oko njega potčini i prevlada, jer je tako, misli, među organima u organizmu, i među pojedinim organizmima, a tako je i kod ljudi. Tu je problematiku nesumnjivo Nietzsche jednostrano ocijenio, no ona, u nekim specijalnim područjima, i danas, u okviru dijalektičko materijalističke spoznaje, traži svoja određenja, ograničenja i rješenja s obzirom na odnos biološkog i etičkog, pa i biološkog i historijskog.

se divio.« (Volja za moć, § 134). Čovjek tu svoju apstraktnu tvorevinu diže do apsurdna, jer tada kao njen sluga ispada ipak dostojanstveniji i vredniji. »Mora se — kaže Nietzsche — ljudskom ponosu gledati kroz prste, što je taj autoritet tražio da bude što viši, da se što je moguće manje osjeća ponižen pred njim. Stoga — bog govori!« (Volja za moć, § 275).

Mi, prema tome, vidimo, da se Nietzsche vanredno približio problemu samootuđenja, da je na izvjesnim područjima (kao na pr. religijskom) došao na pozicije koje su branili i Feuerbach, i Marx, i Engels. (Specijalno u mladim radovima Engelsa i Marxa postoji čitav niz tekstova, koji se mogu usporediti s kasnijim Nietzscheovim postavkama).⁶ No to su samo područja religije i etike. Nietzsche je slijep za druga područja samootuđenja (osobito za ekonomiju) i zato, iako nalazi na izvjesnim područjima točne premise, ne može, upravo zbog njihove nedostatnosti, parcijalnosti i ograničenosti izvesti ispravan zaključak. On ne može stvoriti *totalnog* realnog čovjeka, jer ne pozna sve bitne karakteristike njegova samootuđenja. Točnije rečeno, on zapravo uopće ne pozna, a i ne može poznati, suštinsko u problemu samootuđenja. Već je, naime, Marx jasno pokazao da se religiozno otuđenje kao takvo događa samo u području svijesti, čovjekove unutrašnjosti, a ekonomsko je otuđenje otuđenje stvarnog života, stoga njegovo ukidanje obuhvaća obadvije strane. Ateizam nas, prema tome, kao spekulativna konfrontacija religiji ne može, uza svu svoju progresivnost i potrebnost, daleko odvesti i stvoriti realne rezultate u određenoj društvenoj situaciji. Filantropija je za ateiste, kako je to jasno ustvrdio Marx, apstraktna filantropija, dok je filantropija komunizma realna i neposredno pripravna za djelovanje. Tako i dolazimo do paradoksa, da »realista« Nietzsche, zajedno sa svojim ateizmom, svojim strastvenim pregnućem za stvarnim, životnim, punokrvnim, često plovi u oblacima apstrakcije, svijesti i ideologije možda više nego i mnogi spekulativni, pa i izrazito idealistički filozofi koji su se približili problemu determinanti i uslova stvaranja historije. Ateizam Nietzschea ne vodi do *realnog* negiranja religije, no pitanje koje se ovdje i u aktuelnom smislu postavlja kao diskusiono, sastoji se upravo u tome nije li ta negacija (i njeni rezultati) ponovno i nama dokazala i pokazala kako, po poznatoj Marxovoj tezi, religiju praktično ne može negirati i srušiti ateizam, već će se religiozni odraz stvarnog svijeta izgubiti tek onda, »kad odnosi svakodnevnog praktičnog života budu iz dana u dan pokazivali ljudima providno razumne odnose među njima i prema prirodi.« (Marx, Kapital, t. I., str. 43).

U svojoj još uvijek etički konfrontiranoj koncepciji bitno je za Nietzschea jedno: on ruši hijerarhiju moralnih vrijednosti, i to tako da odriče apsolutne moralne vrijednosti, da odriče moralnost morala i tretira ga kao jednostavno sredstvo, oruđe života, koji stoji iznad svijeta dobra i zla. Nietzschea ne zanima, baš zbog života, problem mase, »stada«, velikog broja već — kako misli — sami uslovi progressa života. Fatalna je i ubitačna volja prosječnog velikog broja koji želi, baš zato jer je velik po broju, biti apsolutni gospodar i svoja shvaćanja nametnuti velikom i izuzetnom čovjeku, iako za to nema sposobnosti. Borba se, dakle, vodi između interesa života samog, oličenog u velikom pojedincu, i interesa najvećeg broja. No netočno je misliti, da Nietzsche — koji inače baš ovdje, jasnije nego

⁶ Tako, na pr., Engels u spisu »Položaj Engleske« piše: »Religija je po svojoj suštini ispražnjenje čovjeka i prirode od svakog sadržaja, prenošenje toga sadržaja na fantom onostranog boga, koji onda opet čovjeku i prirodi iz milosti nešto daje od svog izobilja.« (str. 135).

drugdje, ispoljuje svoju društveno-klasnu pripadnost i funkciju? — ta dva morala nužno suprotstavlja jedan drugome u smislu negiranja jednog i afirmacije drugog. Nije jedan moral lažan a drugi ispravan. No svaki bi se morao držati svojih granica. »Moja filozofija teži novom određivanju ranga. Ona nije individualistički moral. Duh stada neka gospodari u stadi, ali ne van njega.« Prvi je Nietzscheov aksiom, dakle, da postoji, realno postoji prirodna nejednakost. Drugi, da ta realnost, taj život stoji iznad naših moralnih kategorija i da baš zato u starom smislu apsolutnih moralnih vrijednosti nema. Tako će krivo postavljena prva premisa dovesti do neprihvatljivih zaključaka i konzekvenca iz inače točne druge premise.

No kako da odredimo mjesto čovjeka u kozmosu, njegov smisao života, smisao egzistencije uopće? To će nam omogućiti spoznaja o neizbježnom ponavljanju i vraćanju toka svijeta, po kojoj mora uvijek iznova započeti kombiniranje elemenata čija je suma konačna. Ta misao, koja spada u bitne Nietzscheove filozofske zaključke, na etičkom planu stavlja pred čovjeka nove zadatke. Nietzsche tu neizbježnost vraćanja u početku svog filozofiranja smatra strašnom, no kasnije, ostajući pri toj tvrdnji, napušta pesimističke konzekvence koje bi iz nje slijedile. Zarathustra objavljuje ljudima blagu vijest dolaska nadčovjeka — ali je uslov da ljudi usprkos ponavljanju hoće da izaberu i tvrde život. Kad svi izriču svoj »da«, Zarathustra umire od radosti. Težnja ljudske radosti da bude vječna dobija svoj izraz u uvjerenju da je ta vječnost osigurana prirodom našeg svijeta koji sadrži u sebi ograničen broj mogućnosti, što uslovljuje vječito vraćanje istog. Svijet nanovo izbacuje sve do u beskonačnost ono što je već jednom bilo. Čovjekova suštinska odredba, njegov fatum jest da tu determiniranost izdrži. »Sredstvo da se ta — kaže Nietzsche — misao izdrži: prevrednovanje svih vrijednosti; ne više uživanje u izvjesnosti nego u neizvjesnosti, ne više uzrok i posljedica, nego neprekidno stvaralaštvo, ne volja za održanjem, nego volja za moć, ne više bojažljiva napomena »sve je samo subjektivno«, nego: »to je naše djelo, budimo njime ponosni«. (Volja za moć, § 1059). I dalje: »Najviše stanje do koga jedan filozof može doprijeti: odnositi se dionizijski prema životu — moja formula za to glasi — *amor fati!*« Pa ipak, otvoreno je pitanje, ne bi li se Nietzscheova koncepcija vječitog vraćanja mogla svesti na njegovu društvenu funkciju i protumačiti na ovaj način: pokazati se u svijetlu već i onako vladajućih vrijednosti (to je zahtjev za prevrednovanjem) i zatim na tom ostati, izdržati. Ne znači li to de facto: *ostati tamo gdje već historijski stojiš?*

Nietzsche želi čovjeka vratiti čovjeku samom, dati mu smjelosti da sam sebi odredi put i da ne dopusti da nešto drugo van čovjeka vrijedi kao njemu nikad dostignuti cilj. Za taj zadatak sposobni su samo izuzetni ljudi, koji će čovječanstvo povesti novim putovima, ljudi velike ljubavi i prezrenja, nosioci stvaralačkog duha koje sila vlastite neodoljive samosvijesti goni u osamu, u udubljanje u stvarnost, ljudi kojima su doživljaji opasnosti i boli postali potreba, koji se ne boje visokih

7 Nietzsche je izrazit antidemokrata i antisocijalista, koji svoj poziv jasno upućuje tada već truloj, no baš zato i brutalnoj surovij klasi kapitalista. Ne mislimo sada ulaziti u šire sociološke analize no to je i jasno iz njegovog općeg gledanja na društvo. Po njemu razlika između gospodara i robova, između onih što zapovijedaju i onih što slušaju čini predpostavku svakog mogućeg društva i svakog progresa, te se progres ljudske kulture ne sastoji ni u čemu drugom do u stvaranju sve viših tipova velikog čovjeka, čovjeka jake volje i jakog uma, čovjeka gospodara, aristokrate. Ocijenimo i stavimo tog čovjeka u Nietzscheovo historijsko razdoblje i društvo, pa će nam biti sasvim jasno o kome se tu, zapravo, radi.

planina, neprohodnih šuma, gorskog zraka i koji tako snažni i sami sebi dovoljni mogu poput Zarathustre iznijeti iskupljenje i oslobođenje od prokletstva starog ideala i moralnih vrijednosti. Tako će — misli Nietzsche — čovječanstvo u liku čovjeka koji je prerastao sebe, zadobiti svoju slobodu, a zemlji biti povraćen cilj koji uzalud tražimo u nadzemaljskim idealima bratstva i ljubavi, natkozmičkog i inteligibilnog. Zato postoji samo jedan jedini put: priznanje stvarnog života kao najviše etičke vrijednosti.

Ali život nije sladunjava pjesma o spasenju, božanstvu i miru. Život je bjesomučna, okrutna, zlobna, realna borba. U tom životu umro je odavno bog. Sredstva borbe zaoštrena su do maksimuma, a pobjeđuje jači, sposobniji, smjeliji. Volja za život je kriterij etičnosti i njen vrhovni pojam. No volja za život ujedno je, u svom prirodnom stanju, i volja za moć. »Gdje god sam nalazio život, nalazio sam volju za moć, i još u volji sluge našao sam volju da postanem gospodar.« (»Also sprach Zarathustra«). Tako su odvažno lukavstvo, okrutnost, tjelesna i duševna jakost na ljestvici vrijednosti stavljene na prvo mjesto. Praznovjerje je da postoji izvjestan skladni odnos između sreće i vrline, nesreće i grijeha. Najveća krepost slabića jest da nestane. Krepost jakih je sve što život unapređuje, a suština je života prisvajanje, povreda, savladavanje slabijeg, ugnjetavanje, nametanje svojih oblika. »Orlovi se — kaže Nietzsche — ustremiljuju pravo na cilj.« (Volja za moć, § 905). Takav je život: svirep, bezobziran. A filozofi koji to vide, bježe od njega i sklanjaju se u svoje ideelne pričine. »Ja vidim — kaže Nietzsche — sve filozofe, ja vidim nauku na koljenima pred stvarnošću koja je nešto obrnuto od borbe za život . . . Ja svuda vidim, kud se god okrenem, da prevladaju i preostaju oni koji bacaju sumnju na život i na vrijednost života.« (Ibid., § 685). Nema istinskog svijeta koji bi bio drugi od ovog, nema boljeg svijeta, nema svijeta po sebi. Hipoteza bitka bila je izvor svih tih kleveta. Ona je i izvor hipoteze o savjesti. Nema savjesti, postoji samo navika po kojoj nešto utvrđujemo kao glas savjesti, no taj glas u realnom životu ne postoji. Grabežljivac, jak čovjek, ne poznaje pokajanje pred razbojstvom, osvajanjem, oskvrnućem, on je objestan i ravnodušan. Moral savjesti, samilosti i pravednosti jest moral slabih bića, mirnih prosječnosti, koje Nietzsche mrzi smrtnom mržnjom. »Koliko dobrote, toliko slaboće, koliko pravednosti i samilosti, toliko slaboće.« (»Also sprach Zarathustra«). I dalje: »Svi su stvaraoci nesmiljeni. Novu ploču vam, braćo moja, postavljam: budite nesmiljeni . . . Jesam li braćo moja, nesmiljen? Ali ja vam kažem: što pada, treba još i gurnuti.« (Ibid.).

To je, dakle, nova tablica vrijednosti: dobro je sve što povisuje čuvstvo moći, volju za moć, moć u samom čovjeku. Zlo je sve što nastaje iz slabosti.

No Nietzsche mjestimično lucidno uvida, da stvaranje njegova imoralnog čovjeka nosi u sebi opasnost novog hipostaziranja, nove apstraktne tablice, koja, kao i sve apstraktne sheme, nema istinske vrijednosti. On tu misao, da je ipak na taj način ostao na planu etike, formula i dogmi, misao koja ga muči i koju tek nagovještuje izriče pregnantno u »Die fröhliche Wissenschaft: »Kako ćemo se utješiti mi, najubitacniji od svih ubica? Najsvetije i najmoćnije, što je svijet dosad imao, izdahnulo je pod našim nožem. Tko će sprati krv sa nas? Kakvom ćemo se vodom očistiti? Kakve ćemo nove svećeničke igre izmisliti? (podcrtao D. G.). Nije li veličina našeg djela za nas odviše velika? Ne ćemo li sami postati bogovi (podcrtao D. G.) da bismo se pokazali dostojni svoga djela?«

Da, Nietzsche je zaista postao bog i ideal one sile i onih težnji kojima su u to vrijeme, pa i kasnije, odgovarali pojedini stavovi njegove etike, da tako sam ponovno posluži za primjer svojoj vlastitoj tezi, po kojoj je moral, s jedne strane,

izvorno društvena potreba (Menschliches Alzumenschliches), a s druge strane, nužna laž toga društva. On je poslužio rastućoj imperijalnoj, osvajačkoj Njemačkoj, bez obzira na čitav niz stavova koji se nikako ne mogu poklapati s tim načelima (Nietzscheovo preziranje antisemitizma — uporedi samo »Volja za moć« str. 440 — borba i to radikalna borba protiv religije, dalje, njegova teza po kojoj svaka organizacija upućuje na slabe, slaboumne, malodušne koji samo u organizaciji nalaze svoje priznanje i t. d., i t. d.). Njegov je moral bez sumnje postao, bez obzira na vlastite intencije i bez obzira što od njih nije bio točno shvaćen, moral junkera, njemačkih osvajača, i to sve do u najnovija vremena.

* * *

Mračno je doba osvajačkih imperijalnih buđenja u kojem živi Nietzsche, mračna je njegova filozofija. Stvarnost je takva: zla, nestalna, napadačka, borbena, napeta, okrutna. No nitko ne izriče to zlo, nitko nema, sa građanskih pozicija, prema njemu toliko otvorenosti i iskrenosti kao Nietzsche. Svakidašnjica je sumrak svih etičkih normi; no njima se još svi, uključujući i filozofiju, zaogrću, kamufliraju. Nietzsche je strgao to veilo i pokazao krvavu imperijalnu žed osvajača. On je zapravo izraz svog vremena i on se suštinski, iako misli da nije tako, nije nikad uzdigao do njegove posvemašnje negacije i do istinski borbene kritike. Nietzscheov bunt ostaje verbalni protest protiv filozofskog, političkog i religioznog nepriznanja postojeće licemjerne, amoralne situacije. On odlučno zahtijeva da se prizna stanje kakvo de facto jest, bez uljepšavanja i moraliziranja. No dalje Nietzsche realno nije dopro.

Pa ipak nešto ne smijemo ispustiti iz vida: na prijelomu vjekova, na usponu imperijalnih snaga, nije Nietzsche samo poklonik mraka. To je epoha buđenja, naglog i poletnog rasta, iako na već trulom zemljištu, i kao da se refleksi te mučne i svijetle situacije, toga mraka i porasta snaga, očituje u samoj Nietzscheovoj prirodi: ona je u svojoj suštini ambivalentna, rastrgana, neujednačena.

Moral gospodara koji propovijeda Nietzsche, moral snažnih, praktički je moral ojačane ekspanzionističke krupne buržoazije, ali to je njihov stvarni moral, koji je neugodan i težak za njih same. I tako se Nietzsche svojom otvorenošću pretvara u njegova negatora (pa u izvjesnom smislu i svoga vlastitog negatora) bez obzira na to, što mu, svojom iracionalističkom koncepcijom po prirodi, po instinktu zlog čovjeka (koji je konfrontiran Rousseauu), nikad nije uspjelo doprijeti do stvarnih korijena morala jednog društva, upravo zato, što je zaboravio i zapostavio historiju i ekonomsku suštinu društvenih kretanja koju je tako duboko racionalno postavio i rastumačio Marx. Baš je Marx jedini pokazao, da se Hegel ne može i ne mora srušiti iracionalističkim, pesimističkim, voluntarističkim, životnim, egzistencijalnim i ostalim filozofijama, kao što su to u okviru građanskih pozicija htjeli i učinili Stirner, Nietzsche, Schopenhauer, Kierkegaard i mnogi drugi. No Nietzsche je od svih tih pokušaja, po mom mišljenju, najbliži stremljenjima i težnjama svoje epohe, njihov najadekvatniji izraz, najvjerniji tumač onih klasnih, vučjih odnosa koji se već u njegovo doba zaoštavaju do nesmiljenih krvavih sukoba, do imanentne negacije toga društva. »Sve je klizavo i opasno na našem putu, a usto je postao tanak led na kojem stojimo: svi osjećamo kako diše borben topao jug — gdje mi još sada gazimo, doskora nitko više ne će moći stati.« (Volja za moć, str. 57). No Nietzsche nije tumač objektivnih, rezerviranih, pasivno-rezistentnih pogleda, on nije na-

prosto registrator, već čovjek koji je uvidio podlost i zlo vladajućih, amoralnost njihova morala, nesmiljenost njihovih postupaka, i koji, uviđajući sve to kristalno jasno, ustaje u obranu tog zla, aktivizirajući se svijesno na strani protivnika snaga koje bi se stvarno mogle suprotstaviti baš onom neljudskom, otrovanom i opakom, što tako jasno slika filozof imorala. I zato što je tu društvenu situaciju dao dokumentarno i zato u najmanju ruku kulturno-historijski vrijedno, on će doživjeti i svijesna iskrivljavanja i interpretacije koje će ga nastojati nasuprot njegovoj filozofiji, hipostazirati u idola i učiniti propovjednikom onih ideologija i društvenih sistema kojima je još i te kako potrebna maska morala, dobra, vjere, čovječanstva i t. d.⁸ I, zaista, treba se samo načas uživjeti u ono vrijeme kojemu smo sami nedavno bili svjedoci, pa da se vidi da službeni fašizam nikada nije nastupao sa stvarnim nietzscheanskim parolama, da je njemu i te kako bila potrebna demagogija dobra, samilosti, morala, vjere, jednakosti i t. d. Simplicistički i netočno bi bilo poistovjetiti Nietzscheova nadčovjeka s njemačkim gaulajterom i unteroficijom, stupom fašističke Njemačke. On baš tog unteroficijera, tog slaboumnog stroja, koji sav svoj životni cilj nalazi u službi jedne organizacije sastavljene gotovo isključivo od njemu intelektualno jednakih individua, bez individualnosti, koji sami sebi nisu dovoljni i koji se izživljuju i osjećaju jaki tek kao organizacija, on to stado prosječnih, ustvari slabih i malodušnih desperatera, mrzi izvorno. No on je, nesumnjivo je činjenica, nekim svojim stavovima, izolirano uzetim i bez dubljeg razumijevanja, i njima poslužio. No često su zato krivi više njegovi interpretatori nego on sam.

Pa i danas, kad se sve tamo od plitkih i nenaučnih ocjena Rosentala i Leonova (koji uopće ne vide Nietzscheov problem) pa do jednostranog i nategnutog prosviđavanja György Lukacza, koji Nietzschea proglašuje prvim ideologom i pretečom fašizma (i tu se slaže s fašističkim interpretima Alfredom Baeumlerom i drugima) izvrće smisao njegove filozofije, Nietzsche zahtijeva ozbiljan studij,⁹ koji će možda pokazati neke tendencije koje iznalaze i Lukacz i drugi, a isto tako i neke imanentne proturječnosti, pa i nejasnosti njegova filozofiranja, no koji će ujedno pokazati, kako je Nietzsche pokrenuo čitav niz onih mukotrpnih pitanja koje danas rješava suvremena zapadna filozofija i koji muče građanskog čovjeka i mučit će ga dok kao građanski postoji. Nietzscheu se ne može, što često čine baš njegovi površni poznavaoči, priznati samo uzvišeni stil, pjesnička duša, zanosna rečenica, temperamenat i ljepota u izrazu. Nietzsche je nesumnjivo imao sve te osobine, ali on je i nešto mnogo više. Nietzsche — kako je dobro ustvrdio Lefebvre — piše svojom krvlju. Srušiti religiju i pritom pokušati da se u samom rušenju ne izgradi druga, pokazati čovjeku njegova dostignuća i sposobnosti, zadiviti čovjeka samim

⁸ Zato je između ostalog i jedna od gotovo najboljih studija o Nietzscheu, koju je 1936. napisao Karl Jaspers i koja pokazuje neke njegove izvorne tendencije i rezultate, bila dočeka s velikom građom i protivljenjem u fašističkoj Njemačkoj, pa je čak i Jaspers, kako nas obavještava u svojim poslijeratnim napisima, zbog nje smijenjen i otpušten.

⁹ Vrijeme je da danas pridemo Nietzscheu bez predrasuda raznih interpreta, onako kako ćemo pričati svakoj kulturno-historijskoj vrijednoj ličnosti i problematici, da se ne nađemo u pomalo čudnoj poziciji, na nivou s kojega ne možemo razumjeti ni pitanja ni probleme filozofije koju stavljamo pod udar oštih i beskompromisnih osuda i »ocjena«. »Principijelno« odrediti ulogu pojedinog građanskog filozofa značilo je, nažalost, donedavno, pod poznatim utjecajem, staviti ga na stup sramote te je principijelniji bio onaj koji je našao uvjerljivije, pogrdnije i oštrije attribute. No to zaista nije materijalistička dijalektika, i zato je, mislim, vrijeme, da se danas s time prekine.

sobom, pokazati mu da je on tvorac svijeta kome se divi, postaviti konačno na dnevni red dotad najradikalnije pitanje moralnosti morala, srušiti boga, a da se čovjek ne osjeti usamljenim, pokušati negirati hipostazirane i apstraktne odnose subjekta i objekta u dotadašnjoj gnoseologiji, izdržati usprkos vječnom vraćanju, naprosto egzistirati kao čovjek — sve to kao i čitav niz drugih akutnih pitanja (osobito na polju estetike) pokazuje više Nietzschea kao lucidnog duha koji, uklopljen u čitavu svoju iracionalnu, buntovničku zamisao, uviđa svu težinu nabačenih problema, koji daje duboku kritiku dotadašnje filozofije, da sam nikad do konca ne odgovori na sva pitanja koja je postavio i da strastveno kritikujući i paleći staro nikad ne izgradi pozitivno novo.

Ako ozbiljno promotrimo historičnost i uvjetovanost ljudskog duha i ako ga produbimo do dijagnostike nama suvremene filozofske zapadnoevropske situacije, mi ćemo označiti sudbonosni prijelom u čijem znaku stoji Nietzsche kao nužnost jedne, nasuprot klasičnoj njemačkoj filozofiji, temeljito nove situacije. Razum, moral, vjera i bog proglašeni su fikcijama, proklamiran je nihilizam duha. Ostajući ograničen svojom društvenom pozicijom i nikad ne izlazeći iz kruga pitanja koja ga proganjaju i koja postavlja, koja muče čitavo stoljeće i kojima je upravo Marx našao rješenje ne na etičkom planu, Nietzsche u svemu tome ne predstavlja pojedinačan slučaj, već simptom jedne epohe i društva, ponovni dokaz teze o uvjetovanosti filozofske nadgradnje historičnošću društvene situacije čovjeka, propovjednik jednog nakaradnog, imoralnog morala svoje epohe, no ujedno njen snažni, rastrgani, iskreni i genijalni profet.

Nietzscheovo spuštanje iz sfera vječnih, hipostaziranih shematski i racionalno određenih kategorija — »k zemlji« — od trovača, licemjera i moralista — k stvarnosti, doveo ga je do realne i surove slike svijeta u kojem živi. No ideologija, moral i religija tog svijeta, bez obzira na historijski nužne modifikacije, i danas na Zapadu traju, pa Nietzscheovo saznanje *ostaje aktuelno* i kao objašnjenje naše vlastite povijesno ideološke situacije, i, prije svega, kao memento.

Dimitrije M. Marinković:

O TEORIJI ORGANIZACIJE

(IZVOD IZ TEZE)

PRIOLOG ISTRAŽIVANJU JEDINSTVENIH MOMENATA ORGANIZACIJE U PRIVREDI, DRŽAVI I DRUŠTVU

Moto: Ljudi nisu životinje koje hodaju uspravno, već, besmrtni bogovi. Čoveku je sve moguće, i on će sve stvari iznova stvoriti. (1).

Pojam je organizovano opažanje, nauka je organizovano saznanje, mudrost je organizovan život. (2).

Iz građanskog društva, organizovanog isključivom nužnošću, *ulazimo u svet slobode*. (3). Da li smo mu dorasli?

I. POJAM ORGANIZACIJE I IZVORI UČENJA O ORGANIZACIJI

1. OD POJMA ORGANIZACIJE DO NAUKE O ORGANIZACIJI PREDUZEĆA I DO NAUČNE ORGANIZACIJE RADA

A) *Industrijska revolucija* donela je, posle pojma produktivnosti, sa zakašnjenjem od jednoga veka, savremeni *pojam organizacije*. Osamnaesti vek imao je kao svoj krajnji cilj upravljanje društva saglasno principima nauke i razuma (kaže E. Renan (4), podrazumevajući pod razumom buržoaski razum); u okviru toga plana, organizacija se imala da primenjuje na upravu privrednim preduzećima i ustanovama. Usvajajući jednu malo upotrebljavanu imenicu iz srednjovekovnog latinskog jezika (*organisatio*), oni koji su lansirali savremeniji pojam organizacije (prvo u Engleskoj, a zatim na kontinentu, najpotpunije možda Ségur (5) godine 1824; u rečnicima prvi put opširno kod Littréa (6) god. 1885) videli su tada, posle biološkog aspekta, samo jedan praktičan problem — uređenje strukture institucija, i jednu veštinu — red u radu; ali uskoro nova reč počinje da se primenjuje i na ustrojstvo države, odnoseći se na konstitucionalna, ustavna pitanja.

B) Polovinom prošloga veka, ekonomista Courcelle-Seneuil (7), ostavljajući po strani (kao i Renan, i Ségur) pitanje klasne eksploatacije, definiše *preduzeće*

kao »svaku primenu ljudske aktivnosti, koja se sastoji u kombinovanju upotrebe raznih snaga, da bi se postigao određeni cilj«, i primećuje: »U srazmeri, u kojoj poslovi postaju aktivniji, konkretniji, važniji, treba — da bi se izvršavale funkcije preduzimača — veći talenat, i, naročito, više duha i invencije nego ranije, jer uslovi, u kojima se poslovi odvijaju, podložni su mnogo češćim promenama, koje neophodno dovode rutinu do lutanja i grešaka... I kada teorijski posmatramo skup svojstava nužnih dobrome preduzimaču, čovek je začuđen da ne nalazi veći broj preduzeća koja su loše zamišljena i loše upravljana. Ali, posmatrajući činjenice, nalazimo da prethodno učenje, iskustvo i tradicija ustanovljavaju i čuvaju, u svakoj grani industrije, posebne principe i maksime, koji skoro uvek predstavljaju primenu opštih principa u jednoj posebnoj profesiji«. Pritom je notorno jedno: ako je iskustvo jedini put da se zahvati u stvarnost, prakticiranje bez dubokog poznavanja opštih zakona ne omogućuje da se dođe do velikih poboljšanja. U tom smislu govorio je i Pascal (koji je prvi postavio problem organizacije rada): »Zanat nužno treba da je pomognut teorijom, dok upotreba ne stvori pravila teorije tako opštima, da ih na kraju svede na zanat; i da stalno upražnjavaju u zanatliji naviku da prati i provodi njena pravila sa sigurnošću.« Međutim, pošto poslovni ljudi (u kapitalizmu) imaju preča posla nego što je to formiranje opštih pravila, kaže J. Chevalier (8), opšta teorija nije ostvarena.

C) Kasnije, u vreme pobeđe Tomasovog postupka i teške industrije, parne turbine, u vreme prenošenja električne energije na daljinu, električnih i drugih motora, sintetičkih proizvoda i telefona, u doba pobeđe eksperimentalne metode, američki inženjer (koji je imao i mehaničarski i modelarski zanat) F. W. Taylor, kad je naišao na granice tehničkog usavršavanja proizvodnje i borio se na njima prvo usavršavanjem alata, stavlja težište organizacije na intenzifikaciju rada (što je naučni sistem ceđenja znoja — kaže Lenjin); njegova naučna organizacija rada definisana je (9) kao nauka o odnosima među raznim faktorima proizvodnje, naročito među čovekom i njegovim alatom. Savremena industrijska proizvodnja, svojim popratnim pojavama — kao na pr. povećavanjem broja osoblja i mašina, uslozavanjem strukture tehnoloških procesa i preduzeća, raščlanjavanjem radnih operacija i specijalizacijom alata, transportnim i magacinskim teškoćama — sve će jasnije da nameće potrebu za organizovanjem. Konkurišući na svetskom tržištu, trebalo se boriti i protiv preduzeća koja su imala bolje uslove za rad ili veću pomoć svoje države; bilo je nužno snižavati cenu svojih proizvoda. Na tom planu, organizovanje je trebalo da ekonomiče sa radnom snagom, materijalom, alatom, mestom i vremenom te da poboljšava kvalitet produkata. To se postizalo putem prilagođavanja alata i materijala radniku i proizvodu, putem besprekidnog iskorišćavanja mašina, ubrzanja ritma rada, isključivanjem gubitaka, tipiziranjem poslova (identificiranjem, sistematiziranjem, normalizovanjem, standardizovanjem, itd.). O tome Courcelle-Seneuil (10) kaže: »Strah od rasipanja u svim mogućim formama je crta svojstvena svim istaknutim poslovnim ljudima; njihova zajednička karakteristika jest ekonomičnost. Međutim, uloga organizacije po pojedinim granama industrije vrlo je nejednaka i različita. Opštost i razvijenost broja i znanja organizatora u pojedinim granama industrije (naročito u metaloprerađivačkoj), nasuprot drugim granama (na pr., hemskoj), objašnjavaju se razlikom uslova njihovog života i rada; uslovi su često organizaciji dodeljivali velike funkcije, a kao što je opšte poznato, funkcija razvija organ. (U ovom slučaju, to je radno mesto i skup znanja organizatora). Sve veća koncentracija u industriji, povećanje robnog profita i jačanje saobraćaja stavljalj su posebne zahteve na organizaciju.

Iz Taylorovih rezultata, kaže Chevalier (11), videlo se, da je on imao dobar sistem organizacije; ali su ljudi u tome hteli da vide jedino sistem, nešto kao sistem John Lawa: kombinaciju koja vas obogaćuje u toku dve godine, ukoliko vas ne ruini za šest meseci. Taylor je pokazao, da organizacija rada nije stvar sistema, nego metode i da je ta metoda ona ista koju upotrebljava i nauka: organizacija treba da počiva na prethodnom analiziranju uslova rada, analiziranju koje je neophodno za određivanje najboljih procesa izvršenja. Svoje metode primenio je Taylor, u toku 25-godišnjeg posmatranja sa saradnicima Ganntom i Bartom, pri istraživanju zakona rada s metalima na mašinama alatlikama i formulisao je te zakone. Braneći zatim »principe naučne organizacije« u istoimenoj knjizi, kaže da se lek protiv zločina rasipanja nalazi u sistematskoj organizaciji, a ne u traženju izvanrednih ljudi, i da najbolja organizacija predstavlja pravu nauku, baziranu na pravilima, zakonima i principima koji su dobro definisani.

Dakle, pravu reč u organizaciji daje analitičko mišljenje, a ne neki »jedino spasavajući sistem« ili »univerzalni genije«; posle religije, i ova vrsta sujeverja morala je da se povuče pred naletom industrije, dokazujući još jednom da »mehanizmi industrije pokazuju čoveku mehanizme vasiljene i uče ga shvatanju nepromenljivih poredaka uzroka i posledice; egzaktno izučavanje prirodnih uzroka javlja se mesto lakog pribegavanja natprirodnim objašnjenjima« (12).

Nikako nije puki slučaj, da se Taylor javio baš u metaloprerađivačkoj industriji i da je organizaciju predložavao na primeru tvornice koja ima heterogene mašine; naime, baš u takvoj vrsti proizvodnje i tvornice moguće je i potreban najveći stepen kombiniranja i racionalisanja prilikom raspoređivanja poslova po vremenu, u prostoru; po mašinama, i po radnicima. Složenost raznih faktora u organizaciji velike mašinske tvornice diktirala je Tayloru i da zastupa funkcionalni tip organizacije, umesto dotadašnjeg hijerarhijskog (»vojničkog«).

Organizacija rada, nužno istorijski rođena u velikim preduzećima kasnog kapitalizma, svojim razvojem nužno se preobražava u novi kvalitet, u zaista naučnu organizaciju rada. Jer, uprkos pojedinim nazadnim pogledima nekih velikih organizatora, jedno zaista duboko izučavanje organizacije rada u preduzeću, nije moglo da ostane samo tehnokratsko — kao neki inženjerski monopol — a da ne prenebregne proizvodne odnose. Ovi su morali da pokažu svoja dejstva kroz razne komponente organizacije rada. Naprimer, uprkos Taylorovim deklaracijama, intenzificiranjem rada došlo se do zlostavljanja čoveka, čija je radna sposobnost preferirana, te je u svom ukupnom rezultatu dala srazmerno smanjen učinak društvu, uz skraćivanje života radnika; zatim, napr. u domenu nagrade za rad, baš želja za većim profitom nagonila je kapitalistu u visoko proizvodnim zemljama, da učešćem u dobiti, premijama i sličnim potstiče interes svojih radnika itd. Na taj način, glavne protivrečnosti današnje kapitalističke organizacije rada imale su svoj zametak još u vreme Taylora, koji je lepo video, da usavršavanje mašina ne može da napreduje bez pojačavanja radnikovog interesa za rad (pa je to trebalo da bude postignuto premijama).

Govoreći pak o značaju taylorizma za nas, moramo da se ogradimo time, što socijalistička organizacija rada neće moći da usvaja brojne momente Taylorovog sistema, jer su oni izrazi kapitalističke organizacije rada, koji su upereni na iskorišćavanje proizvođača; s druge strane, u današnjem momentu, kad se kod nas smanjuje nestašica mašina i radne snage, za nas postaju utoliko aktuelniji problemi racionalnog organizovanja proizvodnje, njenog posmatranja i sistematskog istraživanja, u čemu je Taylor bio opšte priznati majstor.

Pokret organizacije, koji je stvorio Taylor, krenuo je iz Amerike i u Nemačkoj proizveo — nadležstvo za *racionaliziranje* svih grana privrede (Reichskuratorium für Wirtschaftlichkeit, osnovan god. 1921). Konsultativna komisija naučne organizacije rada, stvorena god. 1936 od Međunarodnog biroa rada, definisala je god. 1937 racionalizaciju kao: svaku reformatorsku akciju koja rutinerske i preživjele prakse želi da zameni sredstvima i metodama, baziranim na sistematskom rezonovanju. Posle Međunarodnog kongresa, održanog u Pragu god. 1924 i onog u Bruxellesu god. 1925 (na kome je drugi klasik organizacije Henry Fayol pokazao, da njegova doktrina nije suprotna Taylorovoj), u junu 1926 formiran je Međunarodni komitet naučne organizacije rada, sa ciljem da održava periodične kongrese i vezu između 16 svojih članova, nacionalnih komiteta. Dalji kongresi održani su u Rimu godine 1927, Parizu 1929, Amsterdamu 1932, Londonu 1935, Washingtonu 1938, Stockholmu 1947, pa opet u Bruxellesu god. 1951.

Za organizaciju rada karakteristične su Taylorove reči (13): »Naučna organizacija ne sadrži nužno veliku invenciju, ni otkriće novih neobičnih fakata; ona se sastoji u jednoj *određenoj kombinaciji* elemenata, koja još nije bila realizovana, u grupisanju znanja analiziranog i klasiranog u formi pravila i zakona, koji sačinjavaju jednu nauku«. Dakle, po sredi je, kako kaže Chevalier (14), »napon duha, da se koordiniraju sve aktivnosti prema cilju, zatim elastičnost — prilagodavanje uslovima, a pre svega, to je stanje duha koji na određeni način prima stvari, a tek u drugom redu to su sredstva, kao: tabele za planiranje, grafikoni, mašine za računanje, hronometri itd. Svako je preduzeće organizovano, ali se pitamo: kako? Da li je više ili manje savršeno, više ili manje razvijeno, da li zadovoljava? Nasuprot sumarnom organizovanju rutinera, naučna organizacija rada traži dopunski napor razuma, napor razmišljanja o aktima koje treba izvršiti, o njihovoj korisnosti, o uslovima njihovog izvršenja, o njihovoj uzročnoj vezi s radnjama koje ih motivišu, određuju ili slede. *Nasuprot prirodnoj organizaciji, embrionalnoj ili empiričkoj*, protivstavlja se racionalna organizacija u kojoj duh, dominirajući materijom i nesaznatim silama, ponovo stvara organe, da bi ih bolje prilagodio njihovim funkcijama i stimulirao njihovu akciju. Ispitivanje jedne pojave počinje analizom kvaliteta (podelom pojave na njene elemente) i nastavlja se kvantitativnim ispitivanjem (po ideji Galileja: »Meriti sve što može da bude mereno i truditi se da se učini merljivim ono što još nije«).

D) Sledeći klasični pisac organizacije, *Henri Fayol*, za naslov svoga glavnog dela (15) koristi širok pojam administracije, razvijajući svoju misao od industrijske ka opštoj administraciji. (»Administration industrielle et générale«). Istaknuti Fayolov sledbenik *Jean Chevalier*, u svome delu »Organisation« (16) (pojam širi od administration) ide sve dalje, spajajući nauke o organizaciji preduzeća i rada. A profesor Georges de Leener iz Bruxellesa (u »Traité de Principes généraux de l'Organisation« već izrično kaže (17), da *principi organizacije, uzete u najširem smislu*, (što je Fayol konstatovao za principe upravljanja, koji su uži) mogu da se bez daljega primene kako u privredi i državnoj upravi, tako i u zanatu, i u svakoj drugoj korisnoj aktivnosti. Zbog izloženog širokog postavljanja problema mogli su Fayolovi učenici god. 1926 svoj Centar administrativnih studija (osnovan g. 1919) ujediniti s Konferencijom francuske organizacije (osnovanom g. 1921) u Nacionalni komitet francuske organizacije. Na kraju, Nemač *Fritz Nordstieck* konstatuje (18) teorisku mogućnost postavljanja temelja opšte nauke o organizovanju, ističući, između ostalog, da je osnova svake ljudske tvorevine u *zadatku*, u kome su sadržani cilj, objekat i rok. (Izgleda nam da bi tačnije bilo ako se kaže,

da je cilj viši pojam nego pojam zadatka, i važniji za jednu teoriju organizacije).

E) Postoje razne *definicije organizacije*, od kojih su, po Leeneru (19) najinteresantnije sledeće:

1. Definicija A. Guilbauta (20): »*Skup sredstava s određenim ciljem*«.

2. Trgovačke komore u Parizu (21): »Organizacija, to je skup pravila ili disciplina, koje koordiniraju sopstvena sredstva, da bi se postigao *određeni rezultat* s minimumom troškova i napora... Organizovati, to znači *ustanoviti delove* jedne celine i pridati *određenu funkciju* svakome delu, sve u cilju da bi se postigao određeni rezultat«.

3. Definicija Paul Devinata (22), koji vidi i perspektivu, i predmet: »... da bi se došlo do *savršenijeg oblika*, koji može da stvara proizvode boljeg kvaliteta, po nižoj ceni, s *minimumom napora*, i u najkraćem vremenu«. (Zar nas to neće potsetiti na klasični ideal: citior, altior, superior?).

4. Međutim, po Chevalieru (23), koji je savesno pregledao šta enciklopedije kažu o pojmu organizacije, »Organizacija znači i jedno stanje (način postojanja, uređivanje raznih elemenata koji sačinjavaju jedno telo), i jednu radnju (skup operacija koje dovode navedene elemente u položaj da ispunjavaju svoju ulogu i da koordiniraju svoja posebna delovanja). Na taj način, organizacija je *ujedno nauka i zanat*. Ukoliko je nauka, ona predstavlja *filozofiju stvaralačke aktivnosti*, koja iz iskustva izvlači pravila najefikasnije upotrebe uloženog rada i kapitala; ona je takođe ekonomija, koja cilja na to da harmonizuje faktore proizvodnje i da ostvari potrebnu ravnotežu između proizvodnje i potrošnje. Ali, organizacija je u isto vreme i zanat, to jest, prema definiciji d'Alemberta, sistem znanja koji je moguće *svesti na pozitivna pravila*, nepromenljiva i nezavisna od kaprica ili mišljenja. U ovim odnosima, organizacija je izvesna *politika*, koja vodi preduzeća njihovom cilju, prema metodama koje je izvukla iz eksperimentalnog proučavanja pravila i koja se primenjuje na poslove što obrazuju njenu sopstvenu tehniku«... »Opšta istorija pokreta organizacije... istovremeno nam izlaže *filozofiju*, tehniku, ekonomiju i politiku organizacije«. Potrebu za svetlošću nauke pri konstruisanju složenih produkata istakao je još g. 1642. Pascal, konstatujući, da sa svom svojom teorijom koju može da zamisli, ne može sâm, bez radnika, ostvariti ono što je nacrtao; a isto tako i da je običnom zanatliji potpuno nemoguće da usavrši jedan nov proizvod, koji se sastoji od složenih pokreta — ako mu u tome poslu ne pomogne osoba, koja po pravilima teorije može da mu da *mere i proporcije svih delova* od kojih je taj proizvod sastavljen. Ali ova nauka o radu, čiju je potrebu Pascal zastupao, nije se ograničila na ostvarenje zanatskih pravila; definiciju procesa fabrikacije ona je dala isto tako, kao i ustanovljenje plana izvršenja; malo pomalo, ona se proširila i na *podelu rada*, na studiju elementarnih operacija i na usavršavanje metoda.

F) Na izloženi način zakoračili smo već u iduće pitanje: *koje su ideje evocirane definicijama organizacije* — a te su ideje, po Leeneru (24), sledeće:

1. *Ne slučajni položaj*, nego voljom određeni trajni red, koji će ostati i posle povlačenja svoga tvorca;

2. *Detaljna analiza* svakog pa i najmanjeg detalja u određenjima, u smislu racionalnosti, tj. korisnosti, bez obzira na druge uticaje;

3. *Kartezijansko učenje* sa svoja četiri principa, tj. ukratko:

a) Posmatranje — tj. očiglednost, ili princip sumnjanja u sve;

b) Analiza — tj. podela problema i teškoća na što manje delove;

c) Selekcija i sinteza — tj. zaključivanje o važnome, idući od prostog ka složenom;

d) Kontrola činjenica i postavki — tj. držanje celine pred očima.

4. *Posmatranje i razmišljanje* o stanju stvari, o dejstvima, načinu i prigodnim sredstvima, vremenu — tako da se prethodni umni napor misaonog obuhvatanja docnije višestruko isplaćuje.

5. *Racionalnost* — koja se, po nekima, odlikuje širim poljem akcije nego organizacija, s obzirom na to da se odnosi i na one oblike koje samo posmatramo, a ne i formiramo.

6. *Efikasnost*, koja znači produktivan rad. Organizacija želi da na terenu koji obrađuje postigne uslove za maksimalnu efikasnost, ona je *nauka o kolektivnoj efikasnosti* — kako to Leener (25) izrično kaže; ili — po rečima Chevaliera (26), principi organizacije treba da osiguraju visoku *produktivnost kolektivnog rada*. (Produktivnost je najaktuelnije pitanje ekonomije našega doba na putu u novo društvo).

7. Ideja da je *industrijska tehnika* prvi sused organizacije; međutim, dok se tehnika bavi pojedinim stranama procesa (konkretno: procesa proizvodnje), organizacija posmatra celinu i sklop uslova toga procesa (naprimer u proizvodnji, da pomenemo samo: izbor sirovina, određivanje veličine radnog kolektiva itd.).

8. Definicije organizacije evociraju takođe i *hedonistički princip* (27), t. zv. »zakon najmanjeg napora«; i na kraju, one evociraju:

9. Red ideja, da »kad je neko razuman, ne odvažuje se da uzvodno plovi rekom do njenog izvora, da bi saznao hoće li uspeti; ali je vrlo potrebno da se *predvidi* rušenje ove reke, da se *upravlja* štetama koje ona čini, i, iznad svega, da se *iskoristi* dobročinstvo delanja te reke« (28).

10. Dodali bismo, da razvoj znanja o organizaciji nameće ideju, da je Taylor obradio pitanje organizacije izvršnih funkcija (tehničkih); a Fayol upravnih; ali da nam *nedostaje opšta nauka o industrijskoj organizaciji*. I, nastavlja Chevalier (29) ovu svoju misao, prvi korak u tom pravcu bilo je priznanje, da *doktrine Taylora i Fayola nisu međusobno suprotne, već se dopunjuju* i sačinjavaju jedinstvo »industrijske organizacije«. U tom se smislu mogu navesti i reči Henry Poincaréa (30) o spajanju znanja o izvršenju i upravljanju: »Veliki progresi u prošlosti stvoreni su kad su se dve od tih nauka približile, kad je uzeta u obzir sličnost njihovih formi, uprkos razlikovanju njihovih predmeta, kad su se one oblikovale jedna po drugoj na taj način, da je svaka koristila pobjedu nad drugom.« Ta je ideja, čini nam se, u potpunosti primenljiva na ukrštanje nauke o organizaciji rada s naukom o administraciji.

G) Ako pak, ponovo s Leenerom (31), bacimo retrospektivni pogled u istoriju, videćemo da je, *daleko pre* stvaranja svoga imena, organizacija bila praktikovana počevši, naprimer, još od antičkog graditelja i kamenoresca (koji sređuje isklesane predmete da bi se lakše u njima snašao i time šteti vreme i napor), pa preko građenja piramida, antičkih palata, putova, akvedukata, koloseuma, luka itd. — sve do rukovođenja velikim vojskama i državama. Međutim, sva ranija znanja o organizaciji bila su rasturena, empirička i od prilike do prilike stvarana, bez sistematske primene opštih pravila. Nasuprot tome, danas se došlo do razvijenih sistematskih znanja o organizaciji, jer je sama potreba, kroz širenje nadležnosti i korisnosti organizatora, naročito u velikim preduzećima i državama, stvorila čitavu jednu novu službu i profesiju, za koje se ljudi spremaju na visokim, tehničkim, pa čak i specijalnim školama. Na školama, čiji broj svakodnevno raste u razvijenim zemljama.

2. JEDNA SPOREDNA GRANA: NAUKA O ADMINISTRACIJI

S druge strane, vidimo kako jedna nova naučna disciplina, *nauka o administraciji*, kao i međunarodni kongresi, instituti i komiteti administratora, pa i deo moderne političke literature, ne izlaze iz kruga nekoliko *ekonomskih ideja* (ekonomičnost, produktivnost, racionaliziranje, uvođenje službe organizacije i metoda, pojam ekonomske administracije itd.), uprkos tome, što zadržavaju iluziju o svojoj posebnosti. Kroz pravni okvir (nemačka katedralna upravna nauka, Francuska), ili preko nauke o organizaciji privrednih preduzeća, državni kapitalizam dobio je elemente, od kojih je stvorio nauku o administraciji, (kao nauku o formama i metodama funkcionisanja uprave, koja dobija sve šire društvene zadatke). Usto, opet kao izraz nužnosti državnog kapitalizma, javlja se, više ili manje obuhvatan i obavezan, *državni privredni plan i državna uprava privredom*.

3. ORGANIZACIJA U USLOVIMA SOCIJALIZMA

A) U *socijalizmu* se i problemi organizacije postavljaju šire i *kvalitativno drugačije*; ne samo iz razloga, što odumiranjem države njene organizacije treba da budu zamenjene društvenim, a pravo zamenjeno funkcionalnim i racionalnim (a to danas znači socijalističkim i naučnim) uređenjem proizvodnih odnosa u skladu sa proizvodnim snagama; nego i zato, što se problemi koji su stupili na scenu ne iscrpljuju u prenošenju iskustava iz organizacije preduzeća na organizaciju države i društva (pa naravno ni u smislu rada malobrojnih privrednih organizatora sensimonovskog tipa, koji na upravu društva treba da zamenjuju druge grupe ljudi, ujedinjujući ekonomiku, politiku i nauku). Ovde je reč o nečem širem: o formiranju svih oblika koje čovek stvara; i to je aktuelno pitanje: danas, u veku džinovskog razvitka tehnike i društva, vidimo da oko nas razne organizacije fantastične razuđenosti i stepenovanja obuhvataju ne samo cele države nego i čitav svet i preobražavaju ga posredstvom dosad neslučenih fizičkih i socijalnih snaga — dok mi ostajemo još uvek bez jedne celovite teorije organizacije!

B) Konkretno, što se tiče izgradnje u našoj zemlji.

I. Kao prvo, setimo se reči druga Kardelja: »... potrebno je skretati pažnju naših kadrova na *organizaciona pitanja naše države*. Oni moraju naučiti da se unose u problematiku naše organizacije, da se nauče stalno tražiti najpogodnije organizacione forme, da postanu sposobni kritički gledati na organizacionu stranu svog sopstvenog rada. Mi moramo uneti takođe u naš rad mnogo više discipline, celishodnosti, analize i plana. Naši kadrovi treba da se osećaju u prvom redu kao organizatori i rukovodioci, a ne samo kao mehanički provodnici. Oni treba kod ostvarivanja svoga zadatka da razmišljaju koje će organizacione forme biti najpogodnije, da se taj zadatak reši i što bolje i što brže. Danas treba jasno shvatiti, da je za nas najvažnije pitanje — pitanje stalnog poboljšanja organizacije u našoj državnoj izgradnji« (32).

Revolucija je, kao što je znamo, bila donela, kao jednu od glavnih tekovina, promenu nosioca vlasti; Lenjinove reči iz »Države i revolucije«; mogu se primeniti i na našu stvarnost: »Zbaciti kapitaliste, slomiti gvozdenom pesnicom naoružanog radnika otpor tih eksploatora, razbiti birokratsku mašinu savremene države — i pred nama je od parazita oslobođen tehnički visoko opremljen *mehanizam*, koji mogu staviti u pokret sami ujedinjeni radnici« (33). Ali Lenjin dopunjuje: »*Za uspešno upravljanje* neophodno je potrebno, osim izvojevat i slobodu, umeti pobeđivati u građanskom ratu i umeti praktično organizovati.«

II. Može se reći, da naša praksa nije bila bez nedostataka. Da pomenemo, naprimer, dva slučaja iz *privredne i državne izgradnje*: »Zadruga na kolhoznim principima bile su neprikladne« (izjava druga S. Vukmanovića) (34); ili: »U prvim godinama naše socijalističke izgradnje zapažena su izvesna birokratska zastrašnivanja, i dolazilo je, u izvesnoj meri, do srašćivanja NO-a i IO-a sa biroima sreških i gradskih komiteta Partije« (dr. Leo Geršković) (35). Međutim, mi dobro znamo da, nasuprot izloženim primerima, »uloga Partije u prelaznom periodu nije samo u tome da rukovodi državnim aparatom. Isto tako, i to postaje sve važnije i odlučnije za pravilni put u izgradnji socijalizma — uloga i zadatak Partije jest da bude organizator svjesne aktivnosti milijunskih masa i njihovog sve većeg i neposrednijeg učesća u upravljanju državom i privredom, da organizuje mase za svjesnu i stalnu kontrolu svih organa državnog aparata i njihove aktivnosti« (M. Žanko) (36). Dakle, fenomen zapažen pri produbljavanju prirodnih nauka, pojavljuje se i pri produbljavanju nauke o društvu: ono što pri površnom posmatranju izgleda neorganizovano, pri dubljoj analizi pokazuje se kao organizovano — u navedenim primerima kao pogrešno organizovano.

III. S time u vezi, možda bi mogla da se brani teza, da smo mi i u pogledu *teoretske razrade pitanja upravljanja* mogli da postignemo još bolje rezultate; uostalom, jedan od pozvanih drugova, dr. Leo Geršković, bio je priznao sledeće: »Pitanja organizacije državnog aparata i njegovog funkcionisanja u procesu izgradnje socijalističkog društva nisu izučavana« (37). Kao drugi momenat u toj vezi moglo bi da se navede ovo: Mi smo u FNRJ zadržali kako posebnost, tako i ime jedne kapitalističke tvorevine, kao što je Nauka o administraciji (postojao je predlog da joj se ime promeni u »Izgradnja socijalističke države« ili čak još uže u »Organizacija administracije socijalističke države«!) iako smo svesni da — u vezi s odumiranjem države, čije funkcije prelaze na društvene organe — u predmet »Nauke o administraciji« ulaze i organizacione forme privrednih organizacija i društvenih službi, a takođe i organizacione forme samih društvenih organizacija (Narodni front, sindikati, itd.), čije oblike treba da određujemo saglasno stepenu socijalističke izgradnje.

Dakle, a sad dolazimo do težišta problema, »zakoni nastajanja i promena organizacionih formi javljaju se kao konkretizacija opštih zakona društvenog razvika«, a o njima (zakonima formi) drug Geršković kaže da nisu bili dovoljno razrađeni (možda je to i zbog relativne kratkoće vremena u odnosu na tako značajan zadatak). A da su ti zakoni bili razrađeni, verujemo da bi se nešto bliže prišlo postavljanju teorije organizacije, za koju mislimo da bi već i u našim današnjim uslovima — a pogotovo u perspektivi — mogla na *jedinstven način da obuhvati organizovanje oblika u privredi, državi i društvu* (što, naravno, ne znači, da nema i mnogo nejedinstvenih momenata u kompleksima tih oblika).

II. TEORIJA ORGANIZACIJE

A) O čemu se, ustvari, radi? Svaka je nauka postala naukom tek pošto je prošla kroz stupanj prakse i veštine, kad su ove dosegle nivo sistematskog istraživanja elemenata i formulisanje zakona. Ima li takvih zakona i u materiji organizacije? Posle Fayola, koji je konstatovao, da treba formirati administrativnu doktrinu, i Taylora, koji je dokazivao da organizacija rada predstavlja predmet posebne nauke, čini nam se da bismo danas bili u stanju da pokušamo formiranje teorije organizacije. Dakle, postavlja se pitanje: da li bismo mogli da obrazujemo

jednu novu, zaokruženu i sistematičnu teoriju organizacije kao opštu teoriju oblika u čijem građenju čovek učestvuje (aktivno kao proizvođač — ili, pasivno dosad, kao član društvenih oblika)? Ako je, naprimer, politika nauka o organizaciji društva, a ekonomija nauka o organizaciji proizvodnje (široko shvaćena, u smislu Engelsovog: »Politička ekonomija kao nauka o uslovima i oblicima pod kojima su razna ljudska društva proizvodila, razmjenjivala i raspodeljivala, treba tek da se stvori« (38) itd., onda bi, u izvesnom (39) smislu, teorija organizacije mogla da nam pokazuje glavne linije posmatranja društvenih pojava, a i njihovog organizovanja, ukoliko je to čovek u mogućnosti da ostvaruje.

Bazirana na ekonomiji i služeći što uspešnijem delovanju čoveka na svim područjima njegove aktivnosti, teorija organizacije, već i prema Engelsu (u Anti-Dühringu: »Socijalizam je društvo organizirano za plansku saradnju«) (40) postala bi jedan od ugaonih kamenova našega društva i doba. Dakle, već samo polit-ekonomski posmatrano, ako kapitalizam može da bude okarakterisan robom kao celijom i teorijom eksploatacije (viška vrednosti), za socijalizam bi mogla da bude karakteristična saradnja i organizacija društva, čijom celijom sve više postaje kolektiv.

B) Kad sa nauke o organizaciji proizvodnje (ekonomije) pređemo na opštu teoriju organizacije, potrebno je da izvršimo nužna predefinisanja. Ako organizaciju (oblik stvoren čovekom) shvatimo kao logično, ekonomično i funkcionalno jedinstvo tri elementa: *uslova* (koji predstavljaju potencijalna sredstva) (41), *cilja* (datog razumom) i *sredstava* (aktivirani uslovi, sistematski sređeni, čije bi vrste, tj. svojstva stvari, (ukoliko se to danas može da sagleda) tipični i bitni momenti, uglavnom bile: delovanje, vreme i prostor, način, gradivo, organizacione veze), onda možemo tačno sve te *elemente* organizacije da nađemo u radovima organizatora — napr. kod naših rukovodilaca — teoretičara. Da pomenemo, prvo, radove maršala Tita (napr. u pismu konferenciji SK Zagreba, od 9. V. 1953, nalazi se *sistem: uslovi — forme — cilj*) (42), ili druga Kidriča (u »Tezama« (43) na samom početku nalazimo kako sva tri navedena elementa organizacije, tako i sve kategorije sredstava, konkretizovane prema predmetu izlaganja — ekonomici naših privrednih preduzeća; a u referatu sa V kongresa (44) imamo *sistem: uslovi — forme — zadaci i metode*, kao i napomenu o potrebi principijelnih analiza). Isto tako imamo to i kod druga Kardelja (u govoru o našoj politici na selu 1953 g. (45) izrično se pominju *elementi sistema: uslovi — sredstva — zadaci*), Dilasa (*sistem: uslovi — ciljevi — forme rada i organizacije*) (46), i kod drugih. Govoreći o borbi za novo društvo, a parafrazirajući možda Baconovu reč, da mladost leti za ciljem ne vodeći računa o sredstvima i putovima, sam Lenjin je naglasio, da je teškoća u obliku prelaza u socijalizam i preporučivao materijalističko produbljavanje Hegela (koji je međutim oblike svodio na idejne kategorije, duh). Dakle, u delima dijalektičara *teorija organizacije već praktično živi*, i treba samo konstatovati da je ona rođena. »Treba definisati kategorije« (osnovne pojmove) — rekao je Lenjin, i mi pokušavamo da skiciramo kategorije koje se odnose na oblike koje čovek danas stvara, na uslove postojanja i na strane našega društva.

Izloženi način, kojim se gornji primeri društvenog organizovanja uopštavaju do *sistematskog jedinstvenog postavljanja* pitanja organizacije privrede, države i društva — omogućen je, kao prvo, opštim odredbama iz naše filozofije i dosadašnjih znanja o organizaciji; kao drugo, ostvarenjem naše političke revolucije proletarijata; i kao treće, našim upravljanjem u privredi od strane neposrednih pro-

izvođača. Postavljanje pitanja organizacije na izloženi jedinstveni način nužno će doći još mnogo više do izražaja i određenja na stupnju *komune*.

Nesumnjivo da će i oblici i materijalna *sadržina* onoga što se kod nas organizuje zavisiti od *konkretne* fizionomije i konstelacije uslova i u našoj stvarnosti. Udubljavanjem u te uslove, a držeći pred očima kako opšti cilj — izgradnju novoga društva, tako i pojedine bliže ciljeve, moći ćemo da rešavamo praktične probleme društvene organizacije koje život pred nas postavlja. Uostalom, neko je to odavno rekao, veština organizatora se i sastoji u tome da uoči *potrebe* i zrelost uslova za *menjanje formi i sadržine*, kao i da izabere *tempo* razvoja koji je u datom slučaju moguć i nužan; a *zadatak* koji organizator postavlja, pokazuje se kao izraz cilja na određenoj etapi razvoja. Na terenu politike, uči nas Engels, *treba »produbljivati istorijske uslove čina oslobođenja*, i uz ove, specijalan karakter i neizbežne *posledice toga čina*, dati onima koji su pozvani na akciju *punu svest o uslovima i prirodi* (tj. vrsti i cilju — primedba komentatora) njihove imanentne akcije«. Međutim, teorija organizacije ne bi bila primenljiva isključivo u politici, nego i u svakom poslu; ona bi uopštavala naše iskustvo, o načinu kako se može do jednog cilja da dođe *striktno potrebnim* delovanjem i striktno potrebnim sredstvima; ona bi nas takođe opominjala, da u pojedinim funkcijama (pa bile one i državne, pa i partiske), ne vidimo cilj sam po sebi. Ona bi nam skretala pažnju, da pre vršenja reorganizacija ispitamo njihovu korisnost i sva njihova dalekosežna dejstva.

C) Dalje, *predmet* teorije organizacije u izvesnom bi smislu nadmašivao predmet ekonomije i nauke o organizaciji rada, jer teorija organizacije ne bi diskutovala samo o radu, nego i o svim oblicima koje čovek gradi ili nalazi, kao po jedinac ili kao ljudsko društvo (napr. državu ili pak udruženja, itd.). Ali za razliku, napr. od Fayolove administracije — koja pretstavlja jednu lepo razrađenu i neophodnu tehniku rada i upravljanja (uglavnom uprave ljudima) — teorija organizacije želela bi da diskutuje i o *sadržini*, zakonu kretanja (47) onoga što treba predvideti, koordinirati, kontrolisati itd. Tek tada možemo na osnovu analize uslova da zaključimo, da li je izvestan oblik preživio (po Anti-Dühringu), da li se pretvorio u okov razvoja.

D) Na kraju, teorija organizacije mogla bi da nas potseti kako, u pogledu ekonomičnosti, ljudske tvorevine vrlo često još *nisu dostigle* ni ostvarenja prirode.

E) A onda, da dodamo još i to: kad ostvarujemo čovekovo vladanje na svima poljima, zatim društvo kao novo razumno biće, i konkretno kolektiv, naročito komunu kao novu upravno-privrednu jedinicu, ne samo da imamo *jedinstven organizacioni proces*, nego nam je omogućena i potrebna *jedinstvena teorija toga procesa*. Pa ako međusobno ukrstimo uslove današnjice, materijalnu datu sa postojećim naukama o administraciji i organizaciji rada, izgleda nam da bi iz toga mogla da se rodi opšta teorija organizacije, kao forma prelaza ka saznanju, tj. prelaza od nužnosti ka slobodi, ka pojmu. U tom smislu i Lenjin kaže: »Produžavanje Hegelovog i Marxovog dela nužno se sastoji u dijalektičkoj obradi istorije čovečanske misli, nauke i tehnike... A čista *logička obrada*? Ona se poklapa« (sa konkretnom istoriskom obradom) (48). Dakle, novi materijalni uslovi, spojeni sa sadašnjim znanjima o organizaciji, čini se da stvaraju sve više pretpostavki za jedinstvenu *sintezu* — sliku svih oblika u društvu. Eto ključa geneze teorija organizacije i eto primena dijalektike u praktičnoj izmeni društva i prirode u smislu ljudskog stvaralačkog zamaha. Novi uslovi (a o tome će se govoriti u tri sledeća pasusa) stvaraju novu teoriju. A teorija organizacije, danas sve više prime-

njava u celom rasponu domena koji tretira sociologija (u domenu ekonomije, prava, politike, države), širenjem ljudskog vladanja nad prirodom mogla bi da bude primenljiva — uz odgovarajuće dopune i u odnosu na sve veći broj pojava iz domena koji proučavaju prirodne nauke (fizičke, hemiske i biološke pojave). Drugim rečima, jedna *posebna sociološka teorija* mogla bi da postane *opšta teorija oblika*.

Konstatujemo, da su oba pojma: i pojam organizacije i pojam teorije organizacije pokretni i vrlo široki. Još je H. Spencer (49) (u svojim »prvim principima«), odgovarajući stepenu nauke i potrebama svoga vremena i klase, pokušao da ocrta jednu opštu teoriju oblika, evolucionističkog karaktera, koristeći pritom u domenu društvenih nauka bio-organske poglede. Mi, naprotiv, ispovedajući da materijalizam objašnjava suštinu i biće sveta, u kome revolucionarna dijalektika uočava »najopštije zakone kretanja i razvijanja prirode, ljudskog društva i mišljenja«, mi bismo potrebovali jednu *nama, socijalizmu adekvatnu* opštu teoriju oblika koja bi; takođe u jednoj formuli (kao što je, naprimer, Spencerova), pokušala da obuhvati sve dosadašnje oblike u prirodi, društvu, i mišljenju. Kad bi ona preradila Hegela, takoreći ga popularisala, to bi moglo da postane jedan opšte usvojeni i opšte korišćeni putokaz više na raskršću našeg vremena, koje po brzom porastu snaga i rušenju društvenih stega i idola potseća na vremena renesanse i industrijske revolucije, ali ih prevazilazi. I zato, kao što je u Baconovo i Hegelovo vreme Aristotelov »Organon« logike postajao nedovoljan za uopštavanje novih predmeta i ideja, danas nam, prvenstveno u domenu koji proučava sociologiju, opet nužno treba dalje usavršavanje dijalektičke logike, možda već i putem *proširavanja definicija* (kojima sada želimo da obuhvatimo i deo kretanja te uslova predmeta i pojmova), na način kako je to praktikovao, napr. drug Kidrič. A on je i na tom polju ostvarivao Lenjinov amanet: »*Dvojenje* onog što je jedno i saznanje njegovih protivurečnih delova, to je jedna od bitnih stvari, jedno od glavnih svojstava dijalektike, ako ne i ono što je najglavnije« — dakle, nalaženje apsolutnoga u relativnom i nalaženje konkretnih *moćnosti jednoga oblika na osnovu njegove analize*, što će reći na osnovu pažljivog ispitivanja njegovih elemenata. (O tome Hegel kaže: »Da li je nešto moguće ili nemoguće, to zavisi od sadržaja, tj. od celine momenata stvarnosti, koja se pokazuje u svome razvoju kao nužnost«, a Lenjin komentariše to mesto ovako: »Razvoj ukupne celine momenata stvarnosti, N. B. suština dijalektičkog saznanja«). (50). Najbolji pak primer kidričevske definicije i analize imamo na početku već citiranih »Teza« (43).

Današnje revolucije u proizvodnim snagama i odnosima: a) u tehnici (mogućnost primene atomske energije, prve pojave potpuno automatizovane proizvodnje i saobraćaja, zatim hemiske sinteze kakvih nema u prirodi, pripreme za osvajanje »Novoga sveta« u vasioni, itd. — što sve daje nov odnos prema prirodi), i b) u društvu (socijalističko oslobodavanje društveno i psihičko) (51), počinju da daju čoveku novu, ogromnu i sve veću vlast nad sve većim brojem sve značajnijih oblika i u društvu i u prirodi (naprimer, vlast nad izgledom Zemljinog lica, privrede, države, itd.), od kojih čovek sada počinje da stvara »Ding für uns«.

A posebno, brz razvoj i mnoge reorganizacije u privredi i upravi naše socijalističke zemlje, istovetne po svojim inicijatorima, nosiocima i izvršiocima, traže *jednu* teoriju oblika, koja bi našim graditeljima očigledno objasnila kako izvesni *uslovi* omogućavaju *funkcije*, a ove dovode do postajanja *oblika*. Po Hegelu, napr.: »Kad su svi *uslovi* jedne stvari dati, tada ona stupa u egzistenciju«, a po Marxu: »*Zadatak* se rađa kad postoje materijalni *uslovi* rešenja«. Ove dve poslednje misli, koje se odnose na stvaranje svih oblika, primenjive su, naravno, i na stvaranje

teorije organizacije. Čini se, da je došlo vreme, da se obrati pažnja na teoriju organizacije, kao na clemenat budućeg razvoja. Po Marxu: »Darvin je privukao pažnju na istoriju prirodne tehnologije, itd., na stvaranje biljnih i životinjskih organa kao instrumenata za proizvodnju i život bilja i životinja. Zar istorija stvaranja proizvodnih organa društvenog čoveka, koji čine materijalnu osnovicu svake pojedine društvene organizacije ne zaslužuje podjednaku pažnju?« — Dakle »kao što *biološka evolucija* nije ništa drugo do *tehnološki razvoj organa i organizacija*, kao sredstva proizvodnje, tako i *istorija* nije ništa drugo do *tehnološki razvoj čovečanskih sredstava proizvodnje*« (52). Tj., opet po Marxu, »*Uslovi kroje ljude* isto toliko, koliko ljudi kroje uslove« (53), a »sredstva za proizvodnju u tom smislu određuju organizaciju rada« (u pismu Engelsu od 7. VI. 1866). S time u vezi danas, kad čovek ima sve šire mogućnosti delanja (54), nužno bi bilo i pojmovno (55) ga zato osposobiti.

III. ČOVEK — UPRAVLJAČ I TVORAC

1. OD RADA DO SLOBODE

A) *Ljudski rad* je, već po svom pojmu, *celishodna delatnost*. Ali dok je u prvobitnoj zajednici čovek bio podložan prirodnim snagama, u klasno-antagonističkim društvenim uređenjima njega vezuje jaram društvenih odnosa: kao proizvođač on je u robovlasničkom poretku bio samo alat koji govori, u feudalnom on je bio pripadnik zemlje, a u kapitalističkom poretku čovek predstavlja samo izvršioca, takoreći samo jedan od organizacionih problema uprave preduzeća i države. Ali onda, kad je čovek zadobio vlast nad velikim snagama prirode (dovoljno je, naprimer pogledati, razvoj broja konjskih snaga instaliranih mašina), i onda kad su se javili veliki *organizacioni problemi*, dejstva, promene i posledice rada — kao u kapitalističkoj privredi i državi — došlo je nužno do stvaranja znanja koja imaju svoje težište u ispitivanju efikasnosti rada i stvorenih oblika, a to su nauka o organizaciji rada i nauka o administraciji.

B) Međutim, već dostignut novi stepen razvoja u ekonomici i politici traži svoje uopštenje. U *novom društvenom uređenju*, koje se izgrađuje, čovek sem saznanja stiče i moć da bude centar i stvaralac svega oko sebe, a za tu mu je ulogu potreban i odgovarajući nivo svesti o njegovom položaju, ulozi i mogućnostima. Zato se čini, da sada nije više reč samo o tome, da na određenom nivou nauke i tehnike društvena korisnost rada zavisi od nivoa organizacije, nego i o tome, da bi današnjem čoveku — koji od potčinjenog izvršitelja u klasnom društvu postaje u novom društvu sve više i *upravljач*, i *nosilac kulture*, i *tvorac* u svakom pogledu — trebalo pružiti još jednu uspešnu alatku, jednu isto tako prostu a opštu teoriju oblika i organizovanja, kao što je, naprimer, dijalektika jedinstvena teorija svih kretanja. Trebalo bi da se graditeljima prethodno izloži kako promene funkcija dovode do promene oblika, koji opet od nužnih postaju vremenom štetni. Za svesnu izgradnju budućega, koje treba predviđati, proračunavati i spremati — potrebno je, napr., umeti stvoriti prvenstveno jedan *program akcije*, koji će da uoči rezultate, linije rada, etape, i sredstva i koji će da počiva na tačno uočenim materijalnim i društvenim snagama i mogućnostima; zatim, treba umeti *konkretizovati* postavljenu liniju i napraviti od nje svakodnevne zadatke.

Čini se, da je graditeljima socijalizma naročito potrebno stalno *uočavanje perspektiva i celishodnosti, mobilisanje svih sredstava* i njihovo upoređivanje s po-

stignutim efektom; a naša izgradnja utoliko je teža, što sami krčimo nove putove i nemamo na koga da se ugledamo. U takvim uslovima, teorija organizacije mogla bi da postane jedan nov, popularan *instrumenat saznanja i rada*, jedan album elemenata, uputstvo za koncentrisanje delovanja i za efikasnost u radu, za usaglašavanje sredstava sa funkcijama; treba da bude čak metodski potsetnik (Hegel: »Metod nije ništa drugo, već *izgradnja celine* postavljena u čistoj svojoj suštini«) (56). Teoriju organizacije, međutim, ne bi trebalo shvatiti kao suvu šemu, nego kao skup pravila, koja treba elastično primenjivati, pošavši od analize grešaka, bez dekretiranja i bez kopiranja; ispitujući oblike počevši od njihovih prostih delova ka složenijima i prateći rezultate izvršenih reorganizacija u praksi; teorija organizacije trebala bi da nas osposobljava u kritičkom uopštavanju i sintetizovanju, držanju reda i metoda. Ako pak, tražeći što punije saznanje, pokušamo da odredimo

2. ZNAČAJ I MESTO TEORIJE ORGANIZACIJE

— (jer neki sadržaj ima svoje opravdanje samo kao momenat celine) — mora se naglasiti, kako je ona već ranije bila

A) *Predviđena* kao potrebna. Evo šta u vezi s time govori napr. Labriola (57): »*Pravne forme, političke akcije i pokušaji društvene organizacije* bili su i bivaju ponekad uspešni, a ponekad pogrešni, tj. ne odgovaraju položaju, ne nalaze se u srazmeri sa njim. Istorija je puna pogrešaka. To znači: ako je sve u njoj bilo nužno pri datom duhovnom razvoju onih koji su imali da savladaju izvesne teškoće ili da reše izvesne zadatke, i ako sve u njoj ima svoj dovoljan uzrok, onda nije sve bilo razumno u onom smislu koji toj reči pridaju optimisti. Kad prođe izvesno vreme, bitni uzroci svih društvenih promena, tj. izmenjeni ekonomski uslovi, doveli su ih i dovode, ponekad *vrlo zaobilaznim putovima*, do takvih formi prava, do takvog političkog uređenja koji odgovaraju novom položaju. Ali, ne treba misliti da se instinktivna mudrost životinje koja misli ispoljavala i ispoljava, sic et simpliciter, u jasnom i potpunom shvatanju svih položaja i da mi možemo, kad je jednom data ekonomika strukture prostim *logičkim putem* (možda možemo nešto složenijim logičkim putem i na osnovu današnjeg porasta društvenih mogućnosti — primedba komentatora) izvesti iz nje sve ostalo. Neznanjem — koje se, sa svoje strane, takođe može objasniti — objašnjava se u velikoj meri zašto je istorija tekla ovako, a ne drukčije. Neznanju treba dodati grube instinkte koje je čovek nasledio od svojih predaka — životinja — i koji još ni izdaleka nisu potpuno pobedeni, a isto tako i sve strasti, sve nepravde, i sve različite vrste pokvarenosti — svu lažljivost, svu licemernost, svu bezočnost i svu podlost — koje su neminovno morale nastati i koje nastaju u društvu zasnovanom na potčinjavanju čoveka čoveku. Mi možemo, ne zapadajući u utopije, predvideti, i mi doista predviđamo da će se u budućnosti pojaviti takvo društvo, koje pošto se razvije po zakonima istoriskog kretanja iz savremenog društvenog poretka — neće više znati za antagonizam klasa... Ali, to je stvar budućega, a ne sadašnjega ili prošlog vremena. S vremenom, *pravilno organizovana* društvena proizvodnja oslobodiće život od vlasti slepe slučajnosti, dok je *sada slučajnost* mnogostrani uzrok svakovrsnih iznenadnih zbivanja i nepredviđenog preplitanja događaja.«

Sa tim tekstom u vezi, Plehanov dodaje: »Ljudi vrlo često izmišljaju takve mere koje nisu srazmerne, koje ne odgovaraju položaju. Ali šta iz toga proističe? Samo to da mi moramo nastojati da otkrijemo — nema li neke *zavisnosti između*

takvih pogrešaka ljudi, s jedne strane, i karaktera ili stupnja razvitka njihovih društvenih odnosa, sa druge strane. Takva zavisnost nesumnjivo postoji. Labriola kaže da se neznanje može objasniti sa svoje strane. Mi kažemo: ono se ne samo može nego i mora objasniti, ako je nauka o društvu u stanju da postane ekzaktna nauka.« (58). Labriola i Plehanov su proročki govorili o budućnosti koja se, eto, danas ostvaruje. Posle tumačenja »neznanja« svojih prethodnika, čini se da se pred nas danas postavlja zadatak da izgradimo više ili manje složen sistem shvatanja i organizovanja oblika naše društvene strukture.

B) Zbog toga u današnjoj sociologiji, koja je u fazi skoka na viši nivo, kao aktuelna nauka, teorija organizacije nije usamljena i slučajna pojava, nego deo zakonitog razvoja. (Govoreći uopšte o razvitku ljudske misli, znamo da je ona osvajala jednu oblast znanja za drugom: fiziku, biologiju i konačno sociologiju, ponavljajući u relativno kratkom vremenskom roku stupnjeve razvoja materije — na sličan način, kao što istorija razvoja jednog živog bića ponavlja u skraćenom i brzom obliku istoriju razvoja živih bića do toga stupnja). Govoreći posebno o razvoju sociologije, znamo da je zapaženo kako »Veoma uočljiva, snažna tendencija ka stvaranju jedne opšte, sintetičke nauke o društvu, pretstavlja u datim uslovima jednu od manifestacija stihiskog naziranja putova daljeg razvitka društveno-naučne misli, daljeg, dubljeg i potpunijeg upoznavanja (i organizovanja — primedba komentatora) društvenih zbivanja. Jačanje naprednih, socijalističkih snaga i pročišćavanje društvene svesti koje se u vezi sa tim odvijaju i dalje će se odvijati, doprineće tome da prevladaju racionalni, naučni elementi u ovim teorijama... Pre svega, svakako je potrebno nastaviti rad na polju sistematskog sređivanja istorisko-materijalističkih postavki klasika marksizma« (59) koje predstavljaju »sintetičku nauku o društvenoj celini, odnosno o najopštijim svojstvima društvenog života, o najopštijim tendencijama i zakonima društvenoga kretanja. U oblasti društveno-naučnog saznanja marksistička sociologija ima onaj položaj i ulogu koji u oblasti saznanja neorganske prirode ima opšta teoriska fizika, ili u oblasti saznanja organske prirode opšta biologija« (60). Dakle marksistička sociologija ujedinjuje naša znanja o društvu i pokazuje da »ljudi ne grade nekoliko međusobno izolovanih istorija — istoriju prava, istoriju morala, filozofije itd. — već samo jednu istoriju, istoriju svojih vlastitih društvenih odnosa« (61).

Tražeci misaoni odraz svoga vremena, kao i svagda prilikom formiranja neke nove oblasti društvenog ispitivanja i saznanja, počinjemo od filozofije i oskudnog činjeničnog materijala. U procesu saznavanja, konkretna jedinstvenost (kod socijalista-utopista ona je bila apstraktna) organizacije privrede i države, među klasicima organizacije uočena je još od strane Taylora u obliku analogije; Fayol dodaje svoju hipotetičku eksplikaciju, baziranu na indukciji, odnosno posmatranju; danas napuštamo stepen na kome smo uočili da »ima tu nešto« i diskutujemo o mogućnostima ulaska u treću fazu, fazu teorije, fazu definisane koncepcije. Toliko sa gledišta oblika, forme naših znanja o organizaciji. A sa gledišta predmetne uslovljenosti tih znanja, treba priznati klasicima organizacije da su od sebe dali najviše što su u svojim uslovima mogli dati. Jer »nejasnost svesti« — »omaške nezrele misli«, — »neznanje« — u istoriji znače samo jedno, naime: da je još slabo razvijen predmet kojega treba postati svestan« — kaže Plehanov (62). U dve reči; prvi klasik organizacije, Taylor, postao je potreban onoga dana, kad je u kapitalističkoj privredi serijska proizvodnja, a pogotovo masovna, zahtevala pripremu i racionaliziranje rada; nakon mnogih prethodnika koji su obrađivali pojedina pitanja, Taylor je načinio prvi veliki i sistematski skok, Drugi klasik, Fayol, obradio je pitanje uprav-

ljanja velikim preduzećima onda, kad su ona bila dostigla zavidan porast i veličinu. Treći klasik, Chevalier, imajući dela svojih prethodnika pred sobom, ujedinio ih je i skupljenim znanjima dao opšti naziv »organizacije«, proučio postanak te ideje, dao joj širinu i dubinu i povezao s političkom ekonomijom — naravno kapitalističkom, jer nije mogao da izade iz svoga klasnog okvira. Navedena tri klasika predstavljaju tri čvorne tačke, tri kvalitativna skoka u razvoju znanja o organizaciji. Danas pak, na osnovu novih uslova i mogućnosti, kod nas se javlja potreba da krenemo dalje. Da krenemo dalje, jer nam je to postalo potrebno, kako bismo sebi olakšali postizanje svakidašnjih ciljeva, nasušnih potreba (63). Mase, koje treba da oblikuju privredu, državu i društvo, ne mogu ih smatrati tajanstvenim; naprotiv, one treba da ih analiziraju (64). A upoznavši redom svojstva jedne stvari, upoznaćemo i nju samu (Hegel). Međutim, kao što je to bilo u svoje vreme s fizikom i biologijom, danas brzi razvoj sociologije (u okviru koje se težište pomera od države i prava ka ekonomiji) — onaj koji je ostvaren, i onaj koji se očekuje — omogućuje i traži skok u filozofiji.

C) *Pojavni oblik.* I. Oblik ovih teza o teoriji organizacije čini se da odgovara jednom skromnom probnom koraku u jednu novu oblast; reč je o *postavljanju problema.* Naime, tražeći zajedničke momente organizacije privrede, države i društva, može se zapaziti da je kod mnogih naših rukovodilaca način prilazanja organizovanju gotovo identičan; uopštivši taj način, dolazi se do toga, da se u okviru tri elementa organizacije i šest delova elementa »sredstvo« pokušava da ostvari teoretska razrada, koja bi osvetlila našu praksu. Takav postupak mogao bi da bude koristan, uprkos prividnoj apstraktnosti predmeta na koji se odnosi i uprkos teškoj uočljivosti jedinstvenih momenata; ali, setićemo se da je ranije na sličan način jedna vrlo korisna naučna grana, nauka o organizaciji privrednih preduzeća, proučavajući organizovanje u masi vrlo heterogenih oblika preduzeća, uspela da uoči *pitanje funkcija* i da izvuče izvesne *opšte principe*, koje je zatim vrlo dobro iskoristila praksa organizovanja.

II. Govoreći pak o obimu i načinu primene privrednih principa i metoda u domenu izgradnje države i društva (što su ranije, u drugim uslovima i sa drugim ciljevima, ispitali Fayol i njegov Centar za administrativne studije), posle gore izloženog *teoretskog aspekta* (koji je predstavljao apstraktnu analizu i sintezu kategorija, a ne neposredno datih materijalnih »stvari« i stvarnosti), možda bi bilo zgodno da se izloži *jedna strana čisto praktičnog aspekta* ovoga pitanja. Naime, neka rešenja nauke organizacije privrednih preduzeća i nauke organizacije rada upravo nam se nude za svakodnevnu upotrebu pri radu na društvenoj i državnoj izgradnji. Da navedemo par tih rešenja:

a) Podela svakoga rada na četiri faze: planiranje, priprema, izvršenje, kontrola;

b) Pravila organizacije: 1. identifikacija, 2. sistematizacija, 3. kontrola, 4. podela nadležnosti i rada, 5. uniformizacija aktivnosti, 6. ustanovljenje odgovornosti, 7. hijerarhija funkcija, 8. koncentracija aktivnosti iste vrste, 9. predviđanje, 10. propisivanje redosleda operacija; (65)

c) Korišćenje osnovnog i operativnog plana (programa akcije), konferencije predstavnik pojedinih stupnjeva organizacija, studije pokreta i vremena;

d) Radni i kontrolni obrazac (66) rukovodioca (privrednog); u tom obrascu obavezno postoje sledeći podaci:

»1. što (vrsta rada i njegovog izvršenja); a) potreba rada; b) svrsishodnost rada; c) smetnja ili prekid rada; d) istovrsnost rada; e) redosled rada; f) radovi na dva koloseka; g) proizvoljnost u izvršenju rada.

2. gde (mesto rada).

3. ko (ime radnika i službenika).

4. koliko (utrošak radnog vremena).

5. čime (pomoćna sredstva). — Ova pitanja, kao i niz drugih, treba organizator u prikazu toka rada da postavi i sâm treba na ta pitanja da odgovori, ako želi da postavljeni zadatak uspešno izvrši. Zato se pred tehniku organizacije postavlja zadatak da razvije metode koje će olakšati da odgovori na svrsishodan način na bitna pitanja. Razrada ovog studija u detalje daje konkretnu organizacioni plan, u kome će svesno biti određena uloga svake pojedinosti. (Primerba komentatora: bitna pitanja primerice pobrojana u ovom citatu Z. Vajnera — pisanom kako izgleda na osnovu Chevaliera — neodoljivo nas potsećaju na tri elementa organizacije i podelu elementa »sredstva« u II. odeljku ovoga rada).

e) S druge strane, ograničenje primene raznih reorganizacija u javnoj upravi nesumnjivo proističe iz njenog karaktera javnosti, pored toga što konkretno njeni šefovi imaju danas ograničena ovlašćenja, a organi izvesnu stabilnost, ustanovljenu u javnom interesu, koji tangira veliki krug osoba. Zatim, ciljevi rada i javne uprave takvi su, da rezultati njenoga rada često nisu merljivi u obliku finansiskog, robnog, pa čak ni brojčanog rezultata — da navedemo samo rad na području kulture. Tek izvesne teškoće u finansijama, kao i podbacivanje u radu javne uprave čine vidljivom — analogno deficitu preduzeća — stalnu potrebu za dobrom organizacijom, koja bi vršila ulogu preventivne medicine. Da završimo konstatacijom, kako je mogućnost primene čisto privrednih principa svakako mnogo veća u izvesnim komunalnim i drugim ustanovama nego u nadležstvima.

3. Pokušajmo da izvedemo neke zaključke iz izloženih nekoliko ideja o praksi i teoriji izgradnje novoga društva.

A) Organizaciju graditi znači planski i racionalno dovoditi u sklad društvene ciljeve i snage i, tražeći logičku i dinamičku povezanost cele organizacije, otklanjati momente samovolje proizvoljnosti, slučajnosti. Održavati organizaciju znači elastično je prilagođivati uslovima, koordinisati njene delove i kontrolisati je, vremenski i prostorno sinhronizujući ono što bi se bez toga kretalo stihiski, dakle neracionalno. Razvijati organizaciju, to znači raditi na njenom stalnom organizacionom osvežavanju (po Vajneru) (67).

B) Ako bi se razradila i popularisala teorija organizacije, čini se da bi se olakšalo postavljanje, kontrolisanje, menjanje i stvaranje oblika, a posebno predviđanje i analiziranje, za koje je potrebno da se osposobi svaki naš čovek, kako bi mogao da dolazi do celishodnih sinteza, uočavajući slabosti i suvišnosti u oblicima koji ga okružuju. Pomoću takve alatke, kao što je teorija organizacije, lakše bi se proveravali zastareli i neodgovarajući oblici i uštedeli eventualni drugi i skupi eksperimenti i lutanja. Razvoj socijalističke zemlje daje mogućnost i nameće potrebu i dužnost za prednjačenje i u pogledu stvaranja jedne teorije organizacije; pri tom stvaranju trebalo bi poći od izučavanja najvećeg dometa kapitalističke teorije organizacije — od ideja J. Chevaliera.

C) Treba da se pođe od Chevaliera, ali treba da se pođe kritički, jer kao što u našim uslovima ne može da se usvoji taylorovsko robovanje čoveka mašini, niti pak Fayolovo izjednačavanje nervnog sistema životinja s administrativ-

nom službom (68) i njegovo preuveličavanje uloge šefova, isto tako ne može da se odobri ni Chevalierovo izmirivanje klasa (69) i negiranje ekonomske nužde rada (70). S druge strane, tuđe nam je i sovjetsko superorganizovanje (71) ili superplaniranje (72). Između Scile i Haribde trebalo bi da nađemo svoj put, koji će se koristiti kako širokim prilazom koji je trasirao Chevalier, tako i onim uslovima budućeg života koji se danas rađaju u svetu, a koji svoj najpuniji izraz dobijaju u našoj zemlji. Mi znamo da ti uslovi nisu samo tehnički, nego prevashodno društveno-politički; sama pak tehnika, primenjena bez obzira na ljudske vrednosti, dovodi do negativnih rezultata. Dakle, postavljamo pre svega pitanje čoveka i njegovih potreba, da bismo zatim formirali svoje društvene oblike na osnovnoj liniji razvoja društva.

Beograd 1951-53

CITIRANA LITERATURA:

- (1) Po Sir Francis Baconu, 1651—1626, koji je, prema Marxu, pravi osnivač engleskog materijalizma.
- (2) Vil Durant: »Um caruje«, Narodno delo, Beograd, 1932.
- (3) Friedrich Engels: »Anti-Dühring«, Naprijed, Zagreb, 1945 (?).
- (4) Ernest Renan: »Dialogues et fragments philosophiques«, strana 207, Calman Lévy, 1925, Paris.
- (5) Philippe-Paul de Ségur: »Histoire de Napoléon et de la grande armée pendant l'année 1812«, VIII. str. 9, i IV. str. 2; Paris 1894.
- (6) Emile Littré: »Dictionnaire de la langue française« I—IV (I 1869, a III, u kome je pojam »organisation« 1835).
- (7) Courcelle-Seneuil: »Traité des Entreprises industrielles, commerciales et agricoles ou Manuel des Affaires« III, str. 458, Paris 1855.
- (8) J. Chevalier: »Organisation« I, VII izd., Dunod, Paris 1948.
- (*) O trima klasicima organizacije, F. W. Tayloru, H. Fayolu i J. Chevalieru opširnije u beleškama na str. 23.
- (9) Paul Devinat: »L'organisation scientifique du travail en Europe« str. 169, Bureau international du travail 1927, Geneve.
- (10) op. cit.
- (11) op. cit.
- (12) Herbert Spencer: »Principles of Sociology« II. str. 599 i dalje, New York 1910.
- (13) F. W. Taylor: »Principes d'organisation Scientifique«, str. 113, Dunod et Pinat, Paris 1913.
- (14) op. cit. I knj., str. 41.
- (15) Henri Fayol: »Administration industrielle et générale«, Dunod, Paris, 1950.
- (16) op. cit.
- (17) Georges de Leener: »Principes généraux de l'organisation« I, str. 14, drugo izd., Les Editions Comptables, Commerciales et Financières, Bruxelles, 1947.
- (18) Dr. Fritz Nordsieck: »Grundlagen der Organisationslehre«, 1934, Stuttgart, C. E. Poeschel.
- (19) op. cit.
- (20) C. Adolphe Guillaumin: »Traité d'économie industrielle: Études préliminaires, organisation et conduite des entreprises«, str. 148, Guillaumin et Cie, 1877, Paris.
- (21) Chambre de Commerce de Paris — Institut d'organisation commerciale et industrielle: »Definition de quelques termes usités dans l'organisation commerciale et industrielle«, str. 14, Paris.
- (22) Paul Devinat: op. cit., loc. cit.
- (23) op. cit. str. 31.
- (24) op. cit. I., str. 9—40.
- (25) op. cit., I., str. 18 i II. str. 341.
- (26) op. cit.
- (27) J. Chevalier op. cit. I., str. 31.

- (28) J. Chevalier op. cit., I, str. 24.
 (29) op. cit., I, str. 35.
 (30) Prema J. Chevalieru, op. cit., I, str. 35.
 (31) op. cit.
 (32) Edvard Kardelj: članak »Naša državna uprava i kontrola«, u časopisu »Narodna država« I/1946, str. 4, izd. Kontrolne komisije, Beograd.
 (33) »Država i revolucija« u »Izabrana dela« tom II, knj. I, str. 171, Kultura, 1950. Beograd.
 (34) Dnevni list »Politika« od 22. V. 1953, str. 5. stubac 4. Beograd.
 (35) »Nauka o administraciji« I sveska, str. 5, izdanje Službeni list FNRJ, 1951 g. Beograd.
 (36) Miloš Žanko: članak »Uloga oblasnih narodnih odbora« u časopisu »Komunist« br. 4—5/50, str. 135, Beograd.
 (37) op. cit. str. 4.
 (38) op. cit. str. 155.
 (39) hegelovskom: »Predmet filozofije je u opštem, meri i nužnom«, iz »Dijalektike« § 7 str. 58, izdanje Kosmos — Karijatide, Beograd, 1939 godine.
 (40) op. cit. str. 155.
 (41) G. W. F. Hegel: op. cit. § 148 i § 151 na str. 171 i 173.
 (42) Dnevni list »Politika« od 10. V. 1953, str. 3, Beograd.
 (43) »Teze u ekonomici prelaznog perioda u našoj zemlji«; časopis »Komunist« br. 6/1950, Beograd.
 (44) »V. Kongres KPJ — stenografske beleške« str. 639, Izdanje »Kultura« Beograd.
 (45) Dnevni list »Politika« od 29. III. 1950, str. 1.
 (46) Članak »Kompartije u kapitalističkim zemljama« u časopisu »Naša stvarnost« broj 1/1953, str. 1 i 9.
 (47) Po Lenjinu, navedeno iz: Hegel, op. cit., str. 703.
 (48) Po Lenjinu, iz: Hegel, op. cit. str. 660.
 (49) Herbert Spencer: »First Principles«, New York 1910, str. 367.
 (50) Hegel: op. cit., str. 692.
 (51) O problemu psihičkog oslobađanja u ovom radu govori se u odeljku III, otesek 2), deo A).
 (52) Karl Marks: »Kapital« I, str. 376, izdanje Kosmos Karijatide, Beograd.
 (53) Po Hegelu, op. cit., str. 698.
 (54) Hegel, op. cit., str. 173: »Supstancija je celina akcidencija«.
 (55) Hegel, op. cit., str. 177: »Istina supstancije jeste pojam«.
 (56) op. cit., str. 682.
 (57) Antonio Labriola, prof. univ.: »Essais sur une conception matérialiste de l'histoire«, Paris, 1897, str. 183-5, citirano po (68).
 (58) G. V. Plehanov: »O materijalističkom shvatanju istorije«, Beograd, »Kultura« 1946, str. 39—40.
 (59) Radoslav Ratković: članak »Stanje i razvitak društvenih nauka i sociologije kod nas« u časopisu »Naša stvarnost« Beograd, 1953.
 (60) Radoslav Ratković: op. cit., str. 17—18.
 (61) G. V. Plehanov: op. cit. str. 49—50.
 (62) op. cit. str. 36.
 (63) Shodno Plehanovu, op. cit., 35.
 (64) Shodno F. Engelsu, »O istoriskom materijalizmu« str. 13 Beograd, »Kultura«, 1947.
 (65) tačke b), c) i e) navedene su po materijalu iz Leenera, op. cit., knjiga I.
 (66) Dr. Z. Vajner: članak »Značaj i uloga organizatora u privredi« u časopisu »Organizacija rada« broj 9/1951., str. 6.
 (67) Dr. Z. Vajner: op. cit., str. 5—6.
 (68) Henri Fayol: op. cit., str. 73.
 (69) op. cit., Naročito u trećem izdanju iz 1937 god.
 (70) op. cit., II knj., str. 1.
 (71) Pod parolom »Partija može sve« i metodom koja je došla do apsurdna, kao što je: »Izlet u prirodu radi branja jagoda — s vojnomo muzikom i transparentima«.
 (72) Karikirano u načelu: »Od svaka tri čoveka — jedan planira, jedan radi i jedan kontroliše«.

Rudi Supek:

ZAŠTO KOD NAS NEMA BORBE MIŠLJENJA?

U posljednje vrijeme naša kulturna javnost kao da se počela uznemirivati, što se ta toliko puta najavljena »borba mišljenja« nikako ne pojavljuje. A nije ni čudo! Ima se i zašto uznemirivati: trebalo je da »borba mišljenja« postane nije našeg socijalističkog kulturnog života nasuprot prošloj, sovjetskoj, praksi diriranja kulturnog života odozgo, to jest od strane političkih foruma; trebalo je da pronade naše vlastite, istinske putove u izgradnji socijalističke kulture nasuprot onoj sovjetskoj bezličnoj i kičerskoj uniformiranosti kao i protiv buržoaskog dekadentnog haosa; očekivalo se da će osloboditi zauzdane stvaralačke snage i podstaći bogatiji i neposredniji odnos prema našoj stvarnosti, prema samom društvenom razvitku. U stvari, umjesto »borbe mišljenja« danas mnogi polako priznaju, i počinju čak isticati kao vrhunu, trpeljivost mišljenja; umjesto novih putova k jedinoj istinskoj socijalističkoj kulturi sve više prevladava tipično provincijsko imitiranje buržoaskih »izlaza«, pa je pomoćarski pojam »moderna« postao jedini imitativni tih loše probavljenih imitacija; umjesto življeg dodira s našom stvarnošću, sve se više razvija neki »salonski«, da ne kažem klupski mentalitet, koji pokazuje znakove sklerotičnosti kako u poimanju zdravog realizma na društvenom planu, tako i iskrenog humanizma na planu ličnosti. To je, čini mi se, danas vladajuća atmosfera, i ukoliko se javljaju pojedinci, na koje se takva ocjena ne može primijeniti, mislim da dolaze upravo kao reakcija na to vladajuće stanje. Time oni dokazuju, da revolucionarne snage u našem kulturnom životu nisu presahle, kao što prvi pokazuju, da su mnoge »revolucionarne snage« bile samo crvenom bojom obojene malograđanske kačiperke.

Nedavno je književnik Ivan Dončević izjavio dopisniku kulturne rubrike »Borbe« (od 6. 9. 1953) da je »kod nas prošlo vrijeme ili prolazi ekskluzivnih književnih frontova«, jer ti »ekskluzivni književni frontovi nemaju smisla. Smisla imaju jedino sporovi oko istinskih problema literature«. U ispravci, koju je naknadno poslao »Borbi«, Ivan Dončević kaže, da je ono, što je govorio o ekskluzivnim književnim frontovima izneseno »neprecizno, pa su zbog toga te moje (njegove) misli ispale neobrazložene i nejasne«, ali dopušta da su formulirane »suštinski točno«. Čini se, prema toj ispravci »suštinski točno«, da »ekskluzivni književni frontovi nemaju smisla«, jer ne-ekskluzivni književni frontovi, koji se međusobno ne isključuju, i nisu frontovi, pa tako ostaje nužno da smisla imaju samo »sporovi oko istinskih problema literature«. Radi se, očito, o sporovima oko takvih problema, čija istinitost nema nikakve veze s književnim frontovima, s borbom takvih frontova, koji se kroz takvu borbu ne moraju odrediti, jer postoje kao istin-

ski sami po sebi, izvan svakog konkretnog historijskog i kulturnog kretanja, koji su, dakle, domena teoretičara ili »spekulanata« — idealista! Budući da mi na književnost gledamo kao na akciju, i to kao na izrazito društvenu akciju, kakvu tada vrijednost imaju za nas »sporovi« takvih teoretičara ili »spekulanata« što se bave istinama po sebi, izvan društvenih ili kulturnih frontova, nije vrijedno ovdje govoriti. Zadovoljimo se zasad konstatacijom, da takva tvrdnja, koja poriče potrebu borbe mišljenja, suviše zaudara, po našem ukusu, na tamjan!

Ne radi se ovdje o jednom usamljenom mišljenju. Možemo slobodno reći, da razni naši kulturni radnici, iz veoma različitih pobuda, dolaze do uvjerenja, da je »borba mišljenja« u obliku nekih formiranih književnih, ili bilo kojih drugih idejnih frontova preživjela stvar. U prilog te teze govorilo bi i mišljenje, da kod nas pojedinci ne osjećaju potrebu za diskusijom, na što nas upućuje stvarna sadašnja situacija, ali što istovremeno pokazuje, da je »borba mišljenja« postala prazna fraza kod onih koji je još zastupaju.

Mislim da u ovom smislu treba tumačiti i izjavu koju je dao nedavno književnik Petar Šegedin »Vjesniku« (od 27. 9. 1953). On kaže, da »ništa ne koči diskusiju među književnicima, barem ne nikakvi objektivni razlozi. Istina je, da se u Zagrebu osjeća nedostatak jednog lista, koji bi podsticao takve diskusije, ali osnovno je to što nema ljudi, koji bi osjećali potrebu da žive diskutiraju i jasno reagiraju na pojedine probleme i pojave u našem kulturnom životu. Kada bi takvi ljudi postojali, oni bi našli načina da se izraze, a i onda kad bi zaista naša štampa priječila da objavljuju svoja mišljenja«.

Iz te Šegedinove izjave da kod nas ljudi »ne osjećaju potrebu da žive diskutiraju i jasno reagiraju na pojedine probleme i pojave u našem kulturnom životu«, može se zaključiti da naši ljudi nemaju potrebu za sporovima oko »istinskih problema literature«, jer nisu, možda po prirodi skloni stvaranju sporova, nisu, recimo, neke svadalice ili kverulanti, nego se, kao miroljubivi ljudi, mogu mnogo ozbiljnije pozabaviti istinitošću tih problema, ako se zavuku u mir svojih kabineta. Tako rade svi mudri ljudi, čak i onda kad svojim konkretnim stavovima i postupcima nastoje diskreditirati pojam mudrosti, što egzistencijalistički filozof Gabriel Marcel smatra osnovnom slabošću i nedosljednošću suvremenih intelektualaca. Ipak, rekao bih, da je mišljenje Šegedina, barem što se tiče pomanjkanja potrebe za diskutiranjem i reagiranjem na kulturne pojave među našim ljudima suviše pesimističko, dok je naprotiv tvrdnja da »ništa ne koči takvu diskusiju«, suviše optimistična.

Uostalom, što bi značilo, da naši ljudi ili, konkretnije, kulturni radnici »nemaju potrebu« da diskutiraju ili reagiraju na probleme i pojave u našem kulturnom životu? To bi se jedino moglo tumačiti ili pomanjkanjem potrebne osjetljivosti za kulturne probleme ili stavom krajnjeg liberalizma. Kao da se naši kulturni radnici povode za onom parolom, koju sam prije rata vidio izvješenu na jednoj krčmi pokraj Sarajeva: Svak svoje zna! Istina je, dobar broj ljudi smatra, da se izvjesna obamrlost i ustajalost našeg kulturnog života može objasniti prvim, a izvjesno odsustvo čvrstih kriterija i bilo kakvog jasnijeg stava drugim uzrokom. No, to bi onda značilo, ili da živimo u »najboljem mogućem svijetu«, pa kulturni život nema više nikakvu određenu društvenu misiju, ili da su se književnici, odnosno kulturni radnici odrekli *autonomije*, koju su im dali politički ljudi, te rukovođenje u izgradnji drugojačijeg života ponovo prepuštaju isključivo prvima. I tako čovjek dolazi gotovo do pitanja: da li su kulturni radnici uopće zreli u današnjim uvjetima izgradnje socijalizma za neku autonomnu funkciju? Ne bi li oni upravo

svojim sposobnostima anticipiranja budućih događaja i sagledavanja stvari s humanističkog stajališta morali biti onaj najbujniji kvasac koji pridonosi stvaranju novog čovjeka? Nije li pesimizam u nekim izjavama izraz izvjesnog razočaranja u ostvarenja, koja su kulturno osjetljiviji ljudi očekivali od kulturnih radnika u ovoj fazi razvitka? Nije li pak samozadovoljno ponavljanje, da istinski problemi kulture ili umjetnosti nemaju nikakve veze s borbom mišljenja, dokaz da filistarština postaje stil našeg kulturnog života?

Mi, koji smo izučavajući Marxa i Plehanova stekli slabost da na stvari gledamo »vulgarno marksistički« ili »spekulativno«, skloni smo potražiti neke objektivne uzroke dosadanjem odsustvu borbe mišljenja, bez obzira na to da li neki ljudi osjećaju za nju potrebu ili ne. No, gdje da potražimo te objektivne uzroke?

Sjetimo se samo, kako smo ono prije par godina pokapali kulturno dirigranje odozgo, odnosno sovjetski dogmatizam i »ždanovštinu«, pa je svatko bacio grudu na lijes toga pokojnika kudeći bilo »parolaštvo« bilo »pragmatizam« bilo »falsifikovanje stvarnosti«, čemu su se kasnije pridružili i »socijalistički realizam«, i »komformizam« i »podražavanje buržoaske apologetičnosti«, i »otvorenu tendencioznost« pa i svaku »didaktičnost« ili »naučnost«. Ustvari, od tog svečanog i spektakularnog čina bacanje gruda neuobličene verbalne mase nije se ni otišlo dalje, i nitko se, zapravo nije, sjetio, da se na tom području temeljitije pozabavi kritičkim ispitivanjem pokojnikova života, imetka ili oporuke. Naprotiv, izgleda da je stav čisto verbalne, zaista »parolaške« i »dogmatske« negacije pogodovao još više da se napusti svaki određeniji ideološki kriterij, čak i onaj koji su neki, sasvim pravilno, otišli tražiti u socijalističkom humanizmu pozivajući se na djela mladoga Marxa (što danas Dončević predbacuje i nama), pa da se oslobođeni na taj način predaju raznim loše probavljenim modernističkim »izmima«. Ljudi, koji još nisu izbacili iz svoga rječnika pojam »dekadencije«, kad govore o razvitku građanske kulture u posljednjih stotinu godina, postali su za njih »barbari«, »reakcionari« i »ždanovci«, tako da kod objektivnih građanskih kritičara ili teoretičara na Zapadu nalazimo daleko kritičniju i oštriju ocjenu te kulture nego kod tih naših »socijalista« i »predstavnika radnog naroda«. Istovremeno su se u vodećim književnim časopisima zacarili propovjednici raznih iracionalističkih teorija u šopenhaurovskoj, bergsonovskoj ili psihoanalitičkoj varijanti. I paradoksalno je, da su isti oni, pojedinci, koji su zauzeli nakon Oslobođenja vodeće pozicije u kulturnom životu zahvaljujući to »socijalističkom realizmu«, umirili danas svoju savjest time što su dobrostivo skinuli šešir pred manifestacijama nekih ekstremnih antirealističkih tendencija. Svoje pozicije zadržali su i dalje, čuvajući ih sada, kao i prije, zapravo od »ljeve kritike«, ali oboružani ovaj puta efikasnim oružjem »anti-kominformizma« i »antiždanovštine«. Od kritike s desna nije im prijela nikakva opasnost, jer su sa njom ostvarili prijateljski modus vivendi.

Da takvo stanje stvari ne znači, u suštini, onakvo oslobađanje našeg kulturnog razvitka, kakvo su ljudi očekivali, pokazuje i činjenica, da se i pokraj toga krajnjeg liberalizma osjeća neka nelagoda: kulturni radnici ostaju prekomjerno oprezni i rezervirani. Radi li se samo o naročitoj koncentraciji revolucionarne volje, koja preispituje sredstva i načela svoje akcije, ili o zbunjenosti pred »lošom savjesti«, što je rađa prepuštanje stihijskom razvitku, a u kojem izbijaju na svijetlo sve više razne »stare navike«?!

Iz jedne krajnosti — socijalno-dogmatskog konformizma, otišlo se u drugu — malograđanski ili anarho-individualistički nekonformizam, iz povoda za »služ-

benim« mišljenjima u tezu da borba mišljenja može biti samo niz sporova pojedinaca oko pojedinačnih problema.

Postoje mišljenja i mišljenja. Prva su čisto lični pogledi na pojave, čija vrijednost zavisi u prvom redu od njihove originalnosti ili duhovitosti; druga izražavaju interese društvenih grupa ili zajednica, pa bez obzira na to što su nikla u glavi usamljene ličnosti, nastupaju sa težnjom da se nametnu kao uopćeni, zajednički način prosuđivanja i vrednovanja. Samo su takva mišljenja izraz određenog kulturnog htijenja. Nošena snagom vrijednosne ekspanzije, ona se sukobljuju s organiziranim, grupnim ili klasnim, ili pak neorganiziranim društvenim otporima, koji postoje i postojat će tako dugo dok bude postojala i bilo kakva društvena, klasna ili besklasna, evolucija. A tamo gdje se javljaju mišljenja, kao društvena mišljenja, i gdje ona nailaze na otpore, kao društveno organizovane otpore, nastaje nužno i borba mišljenja. Prema tome, ako danas kod nas ne postoji borba mišljenja, onda bi trebalo zaključiti u prvom redu, da određene društvene kulturne grupe (a one, kao što znamo, postoje kao veoma dobro organizirane) ne izražavaju dovoljno jasno vlastito kulturno htijenje, kao što to misli Segedin. No, moglo bi se također pretpostaviti, da jedna vladajuća, dobro organizirana kulturna grupa, da bi onemogućila, najprije, ideološki i moralno, a po potrebi i silom, organiziranje nekih drugih grupa, koje bi je prisilile na idejnu borbu, ističe kao vodeći lajtmotiv kako borbe mišljenja i ne može biti, a to znači da ne postoji nikakva potreba da se stvaraju neke nove grupe sa svojim idejama i gledištima. Iza prividnog ideološkog oportunizma krio bi se u ovom slučaju promišljeni monopolistički interes. Iza prividnog »slobodarstva« na izrazito individualističkoj ili teoretskoj osnovi, onemogućavanje slobode kulturnog htijenja na grupnoj ili praktičkoj osnovi. Prihvatanje ovakvog stanja značilo bi, dakako, ći linijom kulturnog oportunizma.

Plehanov, koji se sa tom vrstom oportunizma susreo već prije pola vijeka u redovima socijalne-demokracije, upozoravao je na to, da se sa zdravim političkim, a prema tome i kulturnim razvitkom, može računati samo onda, ako se ima na umu, da se »sloboda mišljenja mora nužno dopunjavati slobodom međusobnog zbližavanja i razilaženja« i da posljednja sloboda ne postoji tamo, gdje »ova ili ona predrasuda prisiljava ljude da idu zajedno i onda kad im je bolje da se raziđu zbog razlike u pogledima«. Stvar je u ovome: sloboda mišljenja pretpostavlja slobodu zbližavanja ili razilaženja iz idejnih razloga, traži stvaranje grupa i frontova na osnovu nekih zajedničkih principa, pa prema tome i osuđuje svako besprincipijelno grupiranje ili besprincipijelno onemogućavanje grupiranja. Gdje ne postoji sloboda takvog zbližavanja i razilaženja, postoji nužno monopolizam, koji će po potrebi zastupati tezu jedinstvenog mišljenja ili tezu haosa individualnih mišljenja, ali ni u kome slučaju tezu borbe mišljenja s oformljenim idejnim frontovima.

Istina, prividna idejna jednodušnost nekih naših kulturnih udruženja kao i njihov jedinstveni položaj u našem kulturnom životu, nastali su sasvim prirodno s našom narodnom revolucijom kao izraz jedinstvene revolucionarne volje društvenog preobražaja. Da li borba mišljenja u obliku idejnih frontova stavlja tu jedinstvenost u pitanje? Očito, ne! Radi se o tome, da su organizacije, koje su stvorene, i društvena praksa, koja je nikla iz njihova jedinstvena položaja u društvu, došle u sukob sa samim procesom revolucionarne preobrazbe našeg kulturnog života, koji traži uklanjanje onih grupa, koji svojim monopolističkim položajem i praksom koče idejnu borbu i vode stagnaciji u iznalaženju i provođenju putova kulturnog preobražaja. Plemenita težnja za jedinstvenošću u ostvarenju glavnih društvenih ciljeva ne smije biti zapreka kulturnoj diferencijaciji i konfrontaciji,

koja jedina može dovesti tim ciljevima! Isto tako treba imati hrabrosti i prevladati strah da se u takvoj borbi mišljenja možemo naći jednog dana na pozicijama prošlosti, staroga, onoga što treba da bude i što će biti prevladano, a takva nas sudbina i onako ne će mimići. Imajmo na umu da se razvitku pridonosi samo onda, kad se dosljedno brane i zastupaju pozicije sa kojih se govori, misleći na budućnost i na progres, i da smo učinili najbolju uslugu našim grobarima, ako smo ih prisilili da upotrebe svu svoju misaonu oštrinu i moguću argumentaciju da bi nas pokopali. I samo na taj način, ako smo sposobni shvatiti ono što je Hegel nazivao »lukavstvom objektivnoga duha«, moći ćemo se oduprijeti mamcu prividnog, trulog, oportunističkog »jedinstva« i ući u one protivurječnosti, koje su jedino stvaralački plodne, sa dobrim raspoloženjem, bez tjeskobe čovjeka, koji je »ispao izvan historije«, a s prometejskom samouvjerenošću:

|| »Kad stupam svom uzvišenom cilju,
Što mi prijete, smješka mi se«

(V. Hugo)

Razlozi odsustva borbe mišljenja nisu, po mojem uvjerenju, toliko ideološke i moralne prirode. Oni mi se čine mnogo materijalniji, banalniji.

Ako je točna pretpostavka, da kod nas postoji neka organizirana vladajuća kulturna grupacija, onda se nepostojanje borbe mišljenja može protumačiti jedino na taj način, ako se pretpostavi da umjesto slobode zbližavanja i razilaženja kod nas još uvijek vlada, praktički ili psihološki, u velikoj mjeri sloboda isključivanja i podvrgavanja, a ta počiva uvijek na silom nametnutom ili besprincipijelno, dobrovoljno prihvaćenom, prividnom jedinstvu. Ako je ova pretpostavka točna i ako bi se moglo pokazati, da kod nas praksa isključivanja i podvrgavanja svejednako traje, bilo u praksi bilo u njenim psihološkim ekvivalentima; onda bi naš prvi kulturni zadatak bio da se, kao osnovni preduvjet borbe mišljenja, ukloni dosadašnja sloboda isključivanja ili podvrgavanja te zamijeni slobodom udruživanja i razilaženja. Jasno je, da se sloboda isključivanja i podvrgavanja odigrava uvijek u relaciji grupa-pojedinac, dok se sloboda udruživanja i razilaženja odigrava u relaciji jedna grupa — druga grupa. Radi se tu u suštini o tome da se onemogućiti kulturni »lock-out«, bacanje čovjeka na ulicu bez mogućnosti da nađe sebi drugog poslodavca.

Da li je ovakvo rasuđivanje suviše drastično ili ne, trebalo bi da pokaže ispitivanje samih činjenica. No može li ono biti drastičnije od konstatacije, da kod naših ljudi »ne postoji potreba« da diskutiraju i reagiraju na kulturne pojave u našim sadašnjim prilikama, kad se kriza kulturnog htijenja ili usmjeravanja očito produbljuje, pa tek od vremena na vrijeme prsne nenadano kakav čir na nekom kulturnom sektoru, da bi se on isto tako brzo zataškao? Ne govori li to sve skupa jedino u prilog tezi da se kulturni život odvija upravo u gore navedenom duhu? Može li pomanjkanje osjetljivosti za kulturne probleme i naš razvitak biti izraz nečeg drugoga, ako ne izvjesne otupjelosti, do koje se dolazi samo monopolističkom praksom?

Ne navodi li nas na tu pomisao i činjenica, da upravo taj nagli preokret iz krajnjeg kulturnog konformizma u krajnji kulturni nekonformizam, bez većih diskusija, bez većih kulturnih reakcija, bez nekog vidljivijeg razvitka u pogledu soci-

jalističkog kulturnog htijenja, pokazuje, da se u pogledu same društvene osnove, to jest društvenih proizvodnih odnosa nije ništa bitno izmijenilo na tom sektoru javnog života. Znamo iz veoma rječitog i ne tako nedavnog iskustva: da se izvjesni radikalni nekonformizmi lako pretvaraju u isto tako radikalne konformizme, pa da su neki bez veće krize savjesti nakon povika »Živjela slobodna misao!« našli snage da poviknu »Živjela potlačena misao!«. Tako i sada, ali u obratnom smislu, oni koji viču »Živjela sloboda kulturnog stvaranja« i »Dolje ždanovizam«, čine to bez ikakve potrebe da revidiraju organizacione oblike (tamo, gdje do takve revizije dolazi, daju razumljiv otpor!) kulturnog života i kulturnu praksu, koju su izgradili ili »usvojili« u eri dirigiranja odozgo kulturnom životu. Dok se naš politički i ekonomski život kroz to vrijeme naglo mijenjao u pravcu istinski socijalističke demokracije, dotle se na ovom sektoru ništa nije poduzelo sa strane vladajuće grupe da bi se ostvarili organizacioni oblici istinskog kulturnog samoupravljanja.

Izgovorili smo riječ monopolizam. Nije li to lakoumno poigravanje pojmovima, koji bi morali pripadati prošlosti? Ne znamo, ali je javna tajna u Zagrebu, da postoji jedna grupa ljudi, koja drži u svojim rukama ili kontrolira najveći broj naših nakladnih poduzeća (sva koja se bave pretežno lijepom knjigom), sve časopise namijenjene književnosti i kulturi, dobar dio dnevne štampe, da drži u svojim rukama razne kulturne ustanove s najvećim izvorima sinekura i kontrolira gotovo sva vrela, iz kojih dolaze razna materijalna sredstva najvećem dijelu naših kulturnih radnika. Veoma često na likovnom sektoru proizvođač-umjetnik, jury-kritičar i otkupna ustanova su jedno te isto lice ili nekoliko istih lica! Da se ne radi o nekoj dobrotvornoj organizaciji, nego o grupi s izrazito monopolističkom fizionomijom, dokazuje i činjenica da je smisao za hijerarhiju u njoj neobično razvijen, te da ta grupa znade postupiti krajnje bezobzirno, kad se radi o obrani vlastitih interesa.

Ima li to neku vezu s monopolizmom ili ne, kad jedna ustanova, koja je sebi uzela zadatak da definira našu kulturu, otpušta namještenika, koji se ne želi odreći svoje građanske slobode da javno kritikuje ono što drugi suradnik te ustanove javno objavi? Čemu treba pripisati postupak, kojim se jedan kritičar udaljuje iz kulturne rubrike jednog dnevnika, jer se usudio objaviti neke dokumente i postaviti neka sasvim nevinna pitanja o stvarima, koje zanimaju sve građane, a odnose se na rad jednog člana te »vladajuće grupe«? A što je to, kad ta ista grupa preuzima kontrolu kulturne rubrike u najvećem dnevniku pomoću nekih svojih »užih« i »širih« savjeta; je li to podvrgavanje javnog mnijenja interesima jedne grupe ili ne? U kakav stil kulturnog života treba ubrojiti postupak, kojim se jedan kulturni radnik izbacuje iz svog stručnog ili staleškog, odnosno sindikalnog udruženja — što se inače radi samo sa neprijateljima naroda — jedino zbog toga, što je javno kritikovao društveno odlikovanje jednog pripadnika te iste grupe? Je li to slučaj ili niz kobnih koincidencija da se iza svih tih postupaka nalaze uvijek isti ljudi i isti interesi? Treba li se onda čuditi, što kod nas stoji tako slabo s razvijenom i principijelnom kritikom, kad su čitav niz ljudi s kritičarskim dispozicijama pri-gnječili i onemogućili, tjerajući ih ili da se odreknu toga posla, ili da se konformiraju (može se reći i »glajhšaltuju«), ili da pišu pod pseudonimima? Oni pak koji tvrdoglavo ustraju na pozicijama svoje nezavisnosti treba da računaju s time da će biti izloženi raznim pogrđama i političkim diskriminacijama ili pak da ne će biti primljeni u krug određenog »ceha« kao nedostojni. Nije li dobro poznato, da ti ljudi, koji nazivaju principijelnu marksističku kritiku »apologetičkom« u buržoaskom smislu, podnose samo najneukusniju apologetičku kritiku u svoju ličnu ko-

rist, ukoliko je ne pišu sami po načelu »daj da ti dam«, tako da su se oni kritičniji i osjetljiviji duhovi odrekli svake kritičarske i esejističke djelatnosti, iako su za nju pokazivali mnogo smisla?

Iako su politički odnosi nakon rezolucija IB u našoj zemlji evoluirali, i praksa se u koječemu izmijenila u pogledu ličnih odnosa, treba reći, da se na kulturnom sektoru ti odnosi u suštini nisu izmijenili. Nalazimo iste postupke i iste ljude u ono vrijeme i danas. Ne sjećamo li se iz one ere dirigiranja odozgo, kako je jedan nastavnik na nekoj akademiji bio uklonjen, jer se usudio dati nekoliko kritičkih primjedbi izloženim radovima učenika jednog drugog nastavnika, pa su se đaci onda začuđeno pitali: »Kako to da komunisti udaljuju sa škole komunistu i postavljaju na njegovo mjesto nekoga tko to nije?«. Prvi je tada smatrao uputnim da prelomi svoje kritičarsko pero. Ove to nije smetalo da preko jedne političke jedinice zatraže od jednog drugog kritičara da im dađe na cenzuru svoje članke i da ga tako prisile da prekine svoj kritičarski rad. Ili, kako da nazovemo, kad i u ovoj novijoj eri »slobodne borbe mišljenja« isti ljudi otpuštaju iz jedne kulturne ustanove čovjeka, koji se usudio kritizirati stil jednog pokojnog slikara, ili tjeraju drugoga, jer je pored nekih pozitivnih sudova našao i neke zamjerke u djelu vodećeg člana te ustanove, ili bacaju nalicu trećega, jer je imao odvažnosti da ukaže na netočnosti i pretjerivanja u člancima »južnoslovenskog umjetnika-revolucionara«, koji isto tako neskrupulozno baca na ulicu čovjeka, koji je svojim dvadesetgodišnjim zalaganjem postavio i izgradio jednu kulturnu ustanovu i stekao javna priznanja za taj svoj rad, samo zato što se ne slaže da se prostorije te ustanove pretvori u neku tiskaru? Je li u duhu monopoliste ili demokrate, kad se u takvim postupcima ti ljudi služe ovakvom argumentacijom: »Vi ste kritizirali postavu M... dvorane, a kritizirati tu postavu znači kritizirati Prezidijum A..., a kritizirati Prezidijum A... znači kritizirati maršala Tita«. (Ni više, ni manje!). Nije li nam još u živom sjećanju, kako je jedan glasnogovornik te iste grupe ljudi pokušao ukloniti jednog istaknutog i nezavisnog kritičara upozoravajući vlasti da se radi o agentu Moskve, kojega treba, među ostalim, spriječiti da predaje na Sveučilištu? Nije li to sasvim u duhu monopoliste, kad isti takav čovjek na Kongresu književnika najoštrije osuđuje, a da ni ne trepne, metode političke diskriminacije u javnim diskusijama zaboravljajući pritom na sebe?

Strah koji vlada među »širim slojevima« kulturnih radnika pred tom »vladajućom grupom« katkada je upravo groteskan. Nismo li vidjeli, kako inače jedan trijezan i uvažen kulturni radnik dobiva napadaj svete panike, prijeti demisijom, traži demisije, skače nervozno pred svakim zujanjem telefonskog zvonceta, samo zato što se jedan njegov namještenik kao kritičar usudio napisati, da je ljubljanski referat izazvao »izvjesnu zbrku« kod nekih ljudi (a to je bilo najblaže što se o tom referatu moglo napisati). Čitava ta ustanova živjela je neko vrijeme u uzbuđenju, koje je karakteristično za crnačka plemena u dubokom Kongu, kad neki urođenik svojom nespretnošću takne fetiša, te su svi sretno odahnuli kad posljedice nisu bile veće od nekoliko javnih pogrda (»kominformista« i slično, već uobičajeno) na adresu nesretnog čovjeka sa strane onih »najrevnijih«, koji kao prave kulturne Marte umiju uvijek odabrati ono »bolje mjesto«. Nije li se u našim žurnalističkim krugovima uvriježio običaj da se za svaku smioniju misao čovjek upozorava riječima: »Ne igrajte se glavom!«, »Ne idite glavom kroz zid!« i t. d.?

Ne bismo htjeli pretjerivati navodeći ovakve slučajeve, jako smo uvjereni da drugi, koji izbliže prate djelovanje toga kruga ljudi, znaju mnogo više o takvim postupcima. Ne bismo željeli biti krivo shvaćeni! Mi ne dajemo neku naročitu važ-

nost tim individualnim slučajevima, iako tvore legiju. Mi, štoviše, ne smatramo, da su navedeni slučajevi od isključivog značaja i da mogu predstavljati glavni argument protiv eventualnog monopolizma u našem kulturnom životu. Samo lice medalje u ovom slučaju daleko je važnije i rječitije od njena naličja!

To lice, i pored unutarnje hijerarhije, daje utisak dosta širokog jedinstva i gotovo neke kastinske ili cehovske solidarnosti, koja kao da je na svoj štitić ispisala lozinku: »Svi za jednoga, jedan za sve«. Odakle ta prividna sloga? Iza nje se krije otprilike ovakvo rasuđivanje: Istina, kulturnim životom rukovodimo mi, nas nekoliko, i kontroliramo najveći dio materijalnih sredstava od kojih vi živite; vama se može činiti, da nas izvjesna manjina živi mnogo bolje od vas velike većine i da vaš rad nije honoriran tako da vam uštedi one brige oko održanja, koje više ne gnječe nas; ali mi vas uvjeravamo, da ni naše zarade nisu prosječno veće od vrlo skromnih javnih radnika na Zapadu, pa je tako svaka zavist neumjesna. Ako se pobunite, ako dođe do neke borbe i frontova među nama, makar u početku i čisto teoretske prirode, recimo do takozvane »borbe mišljenja«, ne će li se nužno postaviti pitanje i tih nesretnih materijalnih sredstava i društvenih pozicija koje danas držimo? Hoćete li vi trpjeti, da vaš idejni protivnik bude direktor nakladnog poduzeća u kojem vi želite štampati vaše radove, a svakako da to ne ćemo trpjeti ni mi u vašem slučaju; pa kakve će biti posljedice toga? Da ćemo izgubiti i one materijalne pozicije, kojima se danas koristimo i mi i vi — nešto više mi, nešto manje vi —, ali dogodi li se da to opet prijeđe u neke neutralne, recimo komercijalne ruke, a mi da postanemo ponovo »nezavisni književnici« (dopustite mi da se nam smijem!), mi ćemo se u tom slučaju opet bolje snaći od vas, pa ćete vi tu promjenu status quoa osjetiti mnogo bolnije nego mi. Međutim, to i ne će biti najgore — sjetite se teških prilika u kojima se nalazi naša kulturna proizvodnja; mislite li da će tada s njom stajati bolje? Zar nije zasluga upravo nas na vodećim položajima, naših prošlih društvenih zasluga i sadašnjih društvenih pozicija, nas, koji smo mnogo »bliže državnim rukovodiocima«, da, zahvaljujući našim vezama, dobivate i ono što se danas daje kao pomoć za kulturni život, pa ako uklonite nas, otići će vam i to malo, i vi ćete škakavati; ekonomske pozicije na tom području preuzet će komercijalisti, i mnoge sitne i mučne poslove, koje vršite danas sa sviješću da radite jedan kulturno pozitivan posao, preuzet će na sebe razni sumnjivi pojedinci, koji će ugadati širokim masama, i naš kulturni život još će se više srozati. Prema tome, promislite dobro, valja li stvarati u našim redovima neke »frontove«, prosto da bi se time zadovoljila nekakva »borba mišljenja«, ne znam zapravo o čemu, kad se možete zadovoljiti i time da sporite o nekim istinskim problemima književnosti ili kulture, svaki na svoj vlastiti račun, jer će ionako posljednju riječ o vašem stvaranju izreći neki teoretičari budućeg socijalističkog društva (Šinko dixit!), onda kad vi budete već odavno ili blagopočivši ili uvaženi stupovi naše kulturne zgrade.

Ne može se reći, da ta argumentacija nema veliku sugestivnu moć i da ne vrši odlučan utjecaj u današnjoj kulturnoj situaciji.

Ne znamo, da li bi netko mogao osporiti, da je upravo ovaj »zdravi«, »praktičarski« realizam naših filistara pobijedio ne samo »socijalistički« realizam, nego i svaki drugi, koji je htio da se javi u znaku neke borbe mišljenja, u znaku socijalističkog humanizma. Sa takvih pozicija nije se moglo doći dalje od ovog sadašnjeg liberalističkog kursa, koji dopušta sve koncepcije i sve kriterije, samo ako ne idu do korijena stvarne društvene situacije. Nelagoda, koju rađa takav kulturni

liberalizam, može se odgonetnuti samo u ponekim rezigniranim i gorkim primjedbama, koje se mogu čuti od vremena do vremena tu i tamo.

»Evo još jedan talenat koji je propao«, čut ćete primjedbu jedne mlade grupe ljudi na račun svojeg druga, koji je »izabran« u krug vladajuće grupe, da bi se zatim još čvršće uhvatili za njegov kaput. »Ovo je despotija, a ne socijalizam«, reći će drugi za maniju samovlašća nekoga sa vrha kulturne piramide, da bi se zatim još dublje sagnuo skidajući pred njim šešir. »Svi to znaju, ali neka ostane među nama«, reći će dobro obaviješten čovjek ohrabren svojom kritičnošću i uplašen njenim eventualnim posljedicama. »Doći će tome kraj, znaju to i oni gore«, reći će vam demokrata one vrste, koja uvijek čeka »spas odozgo«. A sve to skupa rađa neki dvostruki moral, ljude sa dvije fizionomije ili s »lošom savješću«, koji sukobe svoje savjesti i razne »egzistencijalne tjeskobe« nastoje razriješiti u raznim iracionalističkim »izmima« i bizarnostima, da bi kompenzirali, povlačeći se u sebe, u svoje solipsizme, ono gađenje, koje u njima izaziva vlastita nedosljednost i pomanjkanje »kičme«. I mi se još čudimo kako to, da su neke intimne intelektualističke situacije sa dekadentnog Zapada postale tako nevjerovatno bliske našim intelektualcima, te potonji kojiput gube i osnovni kriterij između prošloga i sadašnjega.

Da rezimiramo: ne će i ne može biti kod nas borbe mišljenja, a prema tome ni neke načelne borbe ili nastojanja oko čvrstih načela izgradnje socijalističke kulture, dok jedan kulturni radnik bude materijalno i moralno zavisio od drugoga, dok književnik bude književniku, slikar slikaru, muzičar muzičaru, naučni radnik naučnom radniku, jedini i isključivi poslodavac, i dok je položaj svih tih kulturnih radnika takav, da ih prisiljava na solidarnost i na sve unutarnje kompromise radi održanja najpotrebijeg životnog minimuma.

Slobodna borba mišljenja pretpostavlja slobodu izbora ili opredjeljenja za određenu društvenu grupu, a to opet pretpostavlja mogućnost materijalnog održavanja takvih grupa. Ne radi se o tome, da se kulturni radnici isključe iz rukovanja sredstvima proizvodnje kulturnih dobara — neki imaju za to više talenta nego za kulturno stvaranje —, stvar je u tome, da se onemogućiti da izvjesne grupe imaju u tome monopolistički položaj, kojim mogu onemogućavati svako slobodno grupiranje ljudi po intelektualnom afinitetu i kulturnim ciljevima. Tu je čvor sadašnjeg monopolističkog stanja, koje truje naš kulturni razvitak! Treba tražiti putem jedne široke društvene diskusije, da se ukloni svaki monopolizam i pronađu oni oblici organizacije kulturnih radnika, koji će omogućavati razvitak borbe mišljenja, čak i onda ako veći dio danas ne pokazuje raspoloženje za to, bilo zbog ideološke dezorijentacije, bilo zbog one neosjetljivosti, to jest pomanjkanja lične potrebe da se reagira na kulturne probleme, o kojoj je govorio Šegedin.

Važno je isto tako, da se omogući sasvim slobodna kritičarska djelatnost osamostaljenjem organa javnog mnijenja, koji danas još uvijek suviše često, po vlastitim riječima, »kapituliraju« pred raznim pritiscima birokratskih ili monopolističkih elemenata. Treba da ti organi pronađu svoju određenu liniju, dajući otpor stalnim kompromisima i eklektičkom pomanjkanju svakog čvrstog kriterija, jer je u našoj sadašnjoj situaciji daleko važnije da neki imaju kakve-takve čvrste definirane principe, makar i relativno netočne, nego da se povijaju za svakim vjetrom, za svakom grupom ili vodećom ličnošću. Treba, naravno, omogućiti, da jedan javni radnik ili kritičar dokraja brani svoje uvjerenje, da se javna diskusija ne onemogućava stalnim intervencijama »odozgo« svaki put kad prsne neka nezdrava pojava u našem kulturnom životu, jer takvo čuvanje prestiža pojedinaca vodi do potpunog diskreditiranja naše kulture!

Milan Prelog:

DJELO VOJINA BAKIĆA

Na stranicama naših listova i revija prilično se rijetko susreću članci posvećeni opširnijem prikazu djelatnosti nekog savremenog likovnog umjetnika, a kada se i jave, obično su vezani uz neki više-manje konvencionalni povod, uz samostalne izložbe ili jubilarne datume. Zbog toga je možda potrebno započeti jedan nekonvencionalni članak o djelu kipara Vojina Bakića s odgovorom na pitanje: Zašto se baš sada javlja ovaj prikaz njegovoga rada?

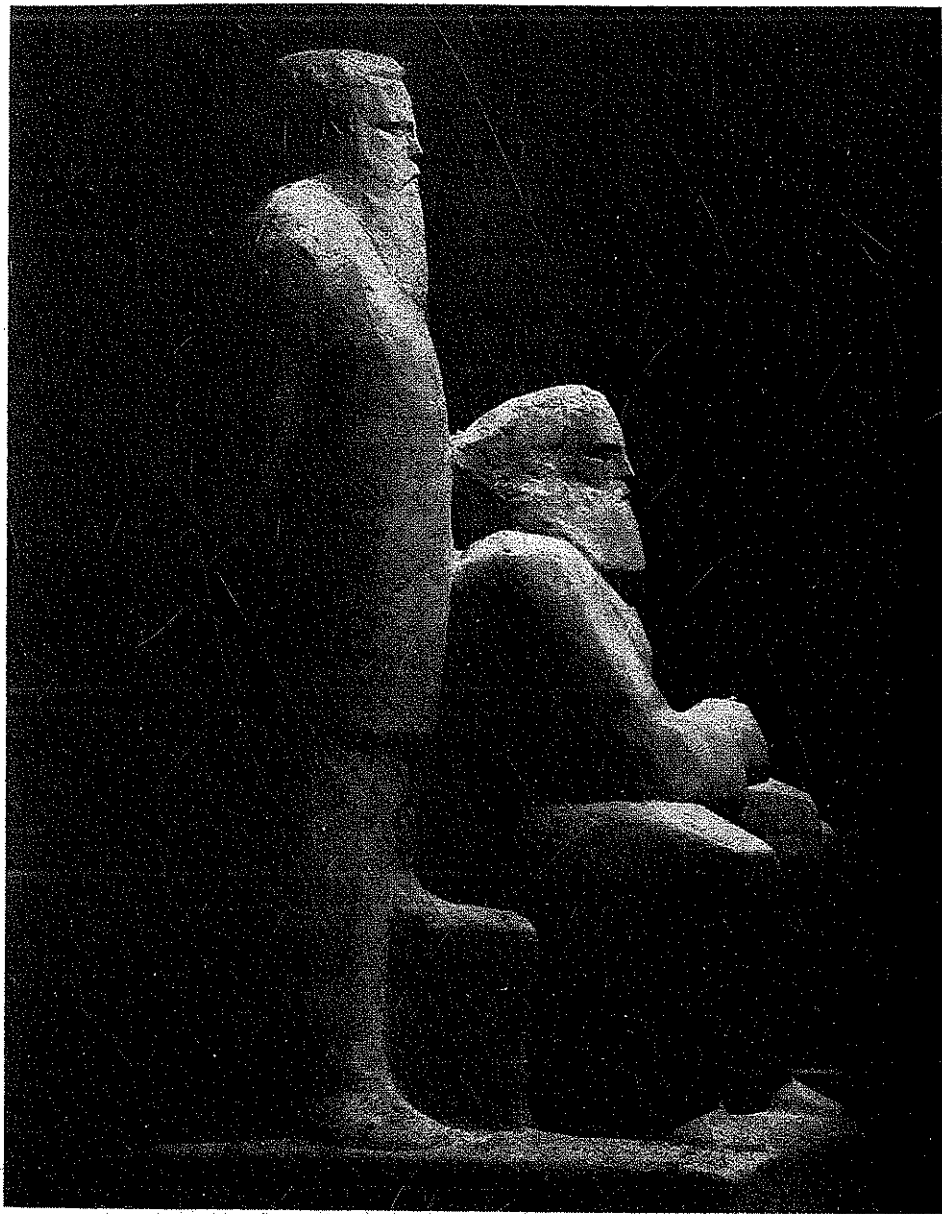
Prije svega zato, jer je već odavno trebalo fiksirati bar u osnovnim linijama jedan opus, koji nekoliko godina stoji u prvom planu našeg likovnog života, a koji za širu javnost postoji tek kao nepovezani niz fragmenata, doživljenih u slučajnim susretima. Jer usprkos popularnosti pojedinih njegovih djela, o cjelokupnom dosadanjem radu i o ličnosti autora prekrasnog pačeničkog lika pjesnika Gorana Kovačića, spomenika strijeljanima u Bjelovaru i drugih djela, koja su od 1947. g. do danas spadala među najuspjelije realizacije izvjesnih zadataka naše skulpture, — znade se i suviše malo. Ne može se doduše reći, da nije bilo priznanja Bakićevu radu. Gotovo sve što je izlagao na »revijalnim« izložbama bilo je pozitivno ocjenjeno od kritike, dva su rada dobila Savezne nagrade (1947. i 1948.), jedan nagradu naše Republike (1949. g.), a jedan Saveza sindikata Jugoslavije (1953. g.). No ipak, još nitko nije pokušao fiksirati tu djelatnost u cjelini, ukazati na njen položaj u našem likovnom stvaranju, pokazati njen razvoj i pratiti ga od djela do djela. Jednom, kada će se to konačno morati učiniti za neku monografiju, biti će već vrlo teško rekonstruirati tok rada od niza godina. Odilaze djela na svoje, često nepoznate puteve i pojedine se faze života i rada mrve u prostoru i vremenu. Negdje širom zemlje, u Bjelovaru, Čazmi, Kolašinu, stoje spomenici, po nekim dalekim uredima i stanovima rasule su se manje skulpture, a u atelieru ostaje tek par izrezaka iz novina, nekoliko fotografija, a u Modernoj galeriji, toj »antologiji« naše savremene umjetnosti, stoji samo jedan manji i zapravo vrlo rani Bakićev rad.

Pisati upravo danas o Bakiću potrebno je i stoga, što se tokom posljednje dvije godine u njegovu radu sve jasnije očituje jedna nova faza i već postoji mnogo djela, koja se nižu kao međaši na novom putu: niz novih oblika, koji ne samo da se razlikuju od onih, sa kojima se Bakić ranije afirmirao, nego se oštro odvajaju i od neposredne tradicije naše skulpture. Napuštajući način rada, koji mu je ranije donio priznanje i tražeci nova, smiona rješenja, Bakić je stupio na put, koji nije i ne može biti lagan. Početak te nove Bakićeve faze obilježen je dvostrukom borbom: borbom za novi, vlastiti izraz i borbom za priznanje tog novog izraza. Dok deseci skulptura, nizovi varijanata iste teme, govore o golemom stvaralačkom naporu da se nađu nova rješenja, — dotle se u vezi s nekim djelima iz te nove Bakićeve faze javljaju prvi obrisi sukoba sa postojećom narudžbom, sa tradicijom, sa statičkim gledanjima na skulpturu, na umjetnost uopće. U sadanjem položaju naše likovne umjetnosti ta borba za novi izraz, nove oblike i taj sukob s određenim kriterijima i sudovima, nemaju samo neki izolirani individualni vid i značaj, te pisati o njima znači dodirnuti i neka principijelna pitanja naše umjetnosti uopće.

Vojin Bakić

Agitator

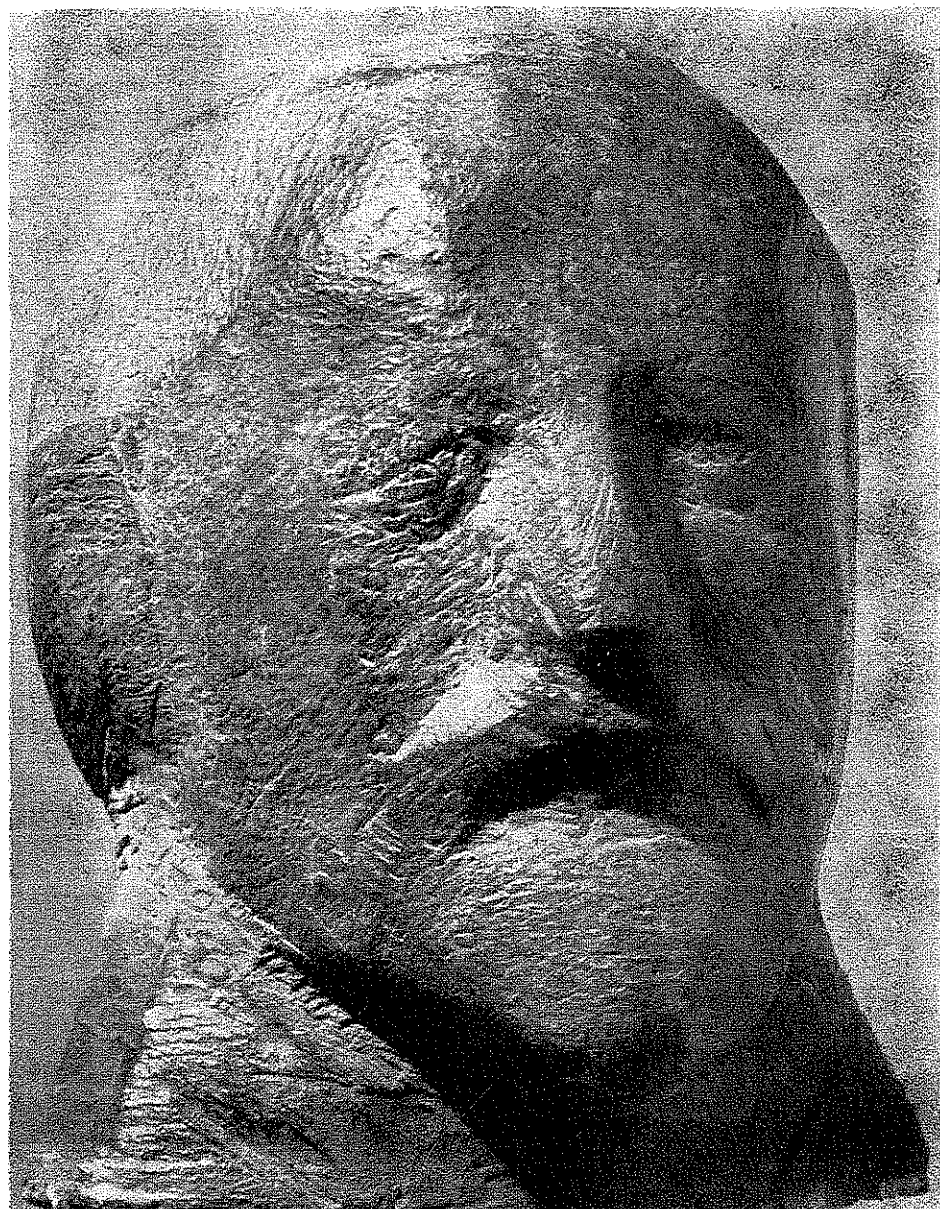
Vojin Bakić

Spomenik Marksu i Engelsu (II. varijanta)

Vojin Bakić

Skica za spomenik Marksu i Engelsu

Vojin Bakić

Portret Zmaja 1953.

Rođen 1915. godine Bakić pripada danas »srednjoj generaciji« naše likovne umjetnosti. To su ljudi rođeni početkom Prvog svjetskog rata ili neposredno prije njega, koji su, dozrijevajući u onom nemirnom intermezzu između dva rata, stvaralački buknući punom snagom u godinama poslije Oslobođenja. Ta srednja generacija po svom specifičnom položaju u razvoju naše moderne umjetnosti bila je pozvana ne samo zato da ostvari na bazi neposredne tradicije maksimalne kvalitete, nego ona po logici historijskih zbivanja u našoj zemlji postaje danas pravi, istinski nosilac novih htijenja. Činjenica da danas upravo u redovima te srednje generacije dozrijevaju nova rješenja, koja znače postepeni raskid sa tradicijom, proizlazi upravo iz njenog položaja u vremenu i razvoju naše umjetnosti. Historijskom nužnošću borba pojedinaca za stvaranje vlastite umjetničke fizionomije mora danas nužno značiti i borbu za posve nove puteve naše umjetnosti uopće. To je generacija sa kojom završava jedna perioda naše umjetnosti i otpočinje nova, to je generacija, koja je na neki način rezimirala nekoliko decenija razvoja naše savremene umjetnosti, a time i iscrplila ona izražajna sredstva, koja su joj stajala na raspoloženju u našoj tradiciji. Danas, u koliko pojedinci, pripadnici te generacije, ne žele da se kreću u zatvorenom krugu, da stvore vlastite statičke manire, moraju krenuti na traženje novih oblika. Taj problem srednje generacije očituje se u svoj jasnoći i u Bakićevu djelu i linija njegovog razvoja dio je kolektivne biografije cijele jedne generacije.

A u njegovoj individualnoj biografiji treba zabilježiti slijedeće podatke. Njegov rođni mjesto, Bjelovar, maleni grad na rubu ravnice, kojeg je negdje u 18 stoljeću zasnovao neki carski vojni graditelj vojnički strogo i pravilno sa širokim ravnim ulicama, što se sjeku pod pravim kutem. U tom provincijskom okviru protiče prva Bakićeva mladost bez većih potresa, s uobičajenim slijedom osnovne škole i gimnazije. Šumi, živa kao košnica, velika kuća Bakićevih, punom mladosti: bilo je tada između dva rata u njoj petero braće i jedna sestra. Obasjani tim tihim svijetlom mirne provincijske idile protiču i četiri godine na Akademiji u Zagrebu (1934.—1938. g.) i kada je 1939. godine Bakić priredio u Bjelovaru svoju prvu (do sada jedinu) samostalnu izložbu, ona je bila prvi režime djela jedne zdrave, vedre mladosti. No, iako stoji na samom početku njegove kiparske djelatnosti, ta se izložba u stvari javila gotovo na završetku jedne periode njegova života. Jer ono što dolazi ubrzo nakon toga, razbija taj mirni život. Dolazi rat i u Bakićevu biografiju ulazi prvi puta tragedija: hiljadudevetstotinačetdeset i prve bila su ubijena četiri brata Bakića, četiri komunista.

Slijedi mračna ratnih godina, vrijeme trpkog i teškog dozrijevanja. Nastavak studija na Akademiji u Kršinićevoj specijalki. Kao u nekom snu o prošlosti nastavlja se i dalje ranije teme, no njihovom rješavanju sve se više gomila nova snaga, različita od one nekadanje mirne i vedre snage mladića, koji je tek napustio Akademiju. To je sada grčevita i pomalo surova snaga, to su nemir u vremenu i nemir u čovjeku, koji traže svoj izraz, i raniji oblici dosadanje teme postaju preuski, da se kroz njih izrazi sve ono što muči čovjeka. I kada su poslije 1945. godine taj nemir i ta snaga provalili kao erupcija, našli su nove teme, potražili nove oblike. Sve ono, što se gomilalo kroz duge i teške godine, oslobadalo se u grozničavu radu. Od prvih izložaba poslije Oslobođenja pa do danas Bakićeva je biografija u stvari kronologija intenzivnoga rada i njeni su značajni datumi datumi nastanka pojedinih djela. Izvan toga rada treba u njoj zabilježiti svega nekoliko podataka. A među njima jedan duboko tragični: smrt žene. I kao kratke predahe: dva kraća boravka u Parizu.

U dosadanjoj Bakićevoj djelatnosti ocrtavaju se jasno tri faze. I ako shvatimo izložbu od 1939. godine kao početak njegova rada, onda se osnovne prekretnice ocrtavaju u 1945. i 1950. godini.

Danas je već gotovo nemoguće posve rekonstruirati onu bjelovarsku izložbu od 1939. godine, a time i Bakićeve početke. Izgubljeni su crteži koji su sačinjavali jedan dio te izložbe, posve ranih radova je nestalo i svega par sačuvanih skulptura, nastalih između 1939. i 1945. godine, dozvoljava da se ta faza sumarno okarakterizira. Djela iz te prve faze pokazuju začudnu zrelost. Gotovo bez ikakva kolebanja Bakić je stvorio niz skulptura s jedinstvenim izrazom. Ta je prerana zrelost nastupila možda i kao posljedica određenog ograničavanja i u temi i u formi. Dominacija ženskog akta kao tematike i kamena kao materijala ukazuju na Kršinićev utjecaj, a taj se utjecaj očituje u stanovitoj mjeri i u formalnom oblikovanju. Ako bi trebalo navesti neki veliki uzor za tu Bakićevu fazu, bio bi to možda Maillol; to je isti svijet mirne egzistencije tijela u prostoru, bez psihološke napetosti, bez kretnje. Žensko poprsje, ženski torso, akt žene koja stoji, kupačice i neka druga djela iz te faze nastaju snažnim i jednostavnim oblikovanjem kamene mase. Mirne površine, svjesno izbjegavanje nekog jačeg pokreta i svake nemirne krivulje, koja bi remetila statiku kamene jezgre, »bloka«, pokazuju jasno izraženo htijenje, da se skulptura dađe u okviru jednostavnih primarnih oblika.

Tek pred kraj prve faze javlja se jače naglašeni nemir površine i kretnja. Dok mala skulptura »Evropa na biku« predstavlja u neku ruku spoj ranije mirnoće i nove napetosti u sretnom tematskom opravdanju, dotle se nešto kasniji »Bik« javlja i po obliku i po temi kao izraz akumulirane snage. 1945. godina pretstavlja onu prekretnicu, iza koje Bakić napušta taj mirni, lirski svijet ženskih aktova i portreta i baca se u vrtlog novih zadataka. U stvari 1946. godina donosi prvo značajno djelo druge Bakićeve faze: lik pjesnika Gorana Kovačića.¹ Uz svoju, individualno-skulptoralnu vrijednost, to je djelo značajno i kao rješenje jednog specifičnog umjetničkog zadatka, koji bi se mogao nazvati »idealnim portretom«. S tim terminom obilježavamo portret određene ličnosti, kod kojeg nije postojao jedan od osnovnih uvjeta portreta: izravni kontakt modela i umjetnika. Namjesto tog direktnog, neposrednog oblikovanja individualnih podataka, stupa u prvi plan zadatak da se oblikuje određeni pojam, koji prikazana ličnost nosi u sebi. I ako Goran živi u nama i živjet će za buduće generacije kao pojam pjesnika i krvave žrtve, onda je Bakićev lik adekvatno skulptorsko oblikovanje toga pojma. Da izrazi taj pojam Bakić je morao potražiti nov formalni izraz. Psihološki sadržaj, koji je sada stupio u prvi plan, oblikovan je nemirnom obradom površine i patetični oštri lomovi svijetla i sjene zamjenjuju nekadanju mirnoću. Iako je u pozadini ranije faze stajao kao idealni uzor Maillol, od Gorana dalje sve se jasnije javlja kao idealni uzor Rodin. Možda je za razumjevanje Bakićevog prevladavanja skulptoralne tradicije potrebno ustanoviti da je on u toj drugoj fazi do sada najkonzekventnije u historiji naše moderne skulpture primjenio pouku velikog francuskog majstora. To obraćanje k »impresionističkom« oblikovanju nalazi svoj izraz u velikom broju portreta, a možda najjasnije u portretu Kranjčevića (1948. g.) i portretu V. Sinobad. Daljnja rješavanja problematike idealnog portreta pretstavljaju u toj fazi likovi Demonje, Končara i serija Titovih portreta.

¹ U stvari postoji sedam studija Goranovog lika: tri male glave, dvije skice cijele figure, jedna glava u kamenu i jedna u bronci.

1947. godine dovršava Bakić svoj spomenik strijeljanima u Bjelovaru. U nizu naših spomenika sa tematikom iz Narodno-oslobodilačke borbe izdvaja se taj Bakićev lik mladića uzdignutih ruku svojom mirnoćom, odsustvom svake patetike i isprazne retorike. Na mjesto igranja s »vanjskim« rekvizitima ostvarena je u tom liku nevjerojatna unutarnja napetost i taj Bakićev spomenik postaje jedno od najpopularnijih djela nastalih poslije Oslobođenja.

Neobična produktivnost Bakića u toj fazi dovela je postepeno do stanovitog iscrpljivanja onog izraza, koji je karakterizirao tu drugu fazu. Kriza u Bakićevu radu, koja je nastupila 1949. godine, a koja se djelomično odrazila na spomenicima za Kolašin i Čazmu, nastala je na podlozi osjećanja, da su iscrpljena sredstva sa kojima je do sada radio, da je za ispravno rješenje zadataka koji se gomilaju pred njim, onaj izraz koji je našao 1945. godine, ograničen. Ta se je kriza mogla razriješiti samo na dva načina: ili pomirenjem sa ograničenjima tradicije u kojoj je izrastao ili u lomu sa tom tradicijom i traženju novih puteva. Namjesto ostajanja u maniri Bakić je izabrao nove puteve.

* * *

Nakon prvih pokušaja krajem 1950. godine ulazi Bakić tokom 1951. godine, radeći na nekoliko velikih spomenika, a u prvom redu na studiji za spomenik Marxu i Engelsu, u svoju novu, treću fazu. Tokom gotovo tri godine likovi Marxa i Engelsa doživljavali su stalne transformacije u skladu sa evolucijom Bakićeva novog izraza. Počevši od prve naturalističke studije do dvije završne varijante (proljeće 1953.) rad na tom spomeniku pokazuje nastajanje i sazrijevanje novih skulptorskih oblika.

Nije slučajno, da se to nastajanje jedne nove kiparske koncepcije, vezalo uz taj zadatak. U situaciji, u kojoj se nalazi naša skulptura poslije Oslobođenja, upravo je zadatak spomenika morao postati onaj faktor, koji je umjetnike usmjeravao i pokretao novim oblicima. Upravo iz istinskog shvaćanja skulptorskog zadatka »spomenika« moralo je nastupiti i kod Bakića, a i kod nekih drugih skulptora postepeno obračunavanje sa onom neodređenom skulptorskom koncepcijom, koja je kod nas dominirala kao akademska tradicija, sa različitim kompromisima, a i nesporazumima. Ti su nesporazumi naročito učestali u toj konjunktornoj situaciji nakon Oslobođenja. Odgovarajući širokoj društvenoj narudžbi (koja često nije bila ni poduprta ni uslovljena nekim istinskim umjetničkim kriterijima) mnogi su kipari radeći u duhu naše neposredne tradicije, razvijali upravo njene negativne osobine, naglašavali sve više i više sekundarne elemente u skulpturi na račun primarnih. Takvo stanje imalo je, a i imati će teških posljedica za razvoj naš skulpture, jer se kroz prosjek takvih radova stvorio kod naručioca određeni pojam o spomeniku, o skulpturi uopće i taj često puta krivi pojam uzdignut do norme, postaje danas gotovo kao neka dogma u ime koje se odbija i odbacuje sve ono što ne slični na takav prosjek. Upravo iz labilnosti kompromisa između primarnog i sekundarnog u skulpturi, t. j. između samog skulpturalnog volumena i obrade njegove površine, koji je dominirajući u skulpturi krajem 19. i početkom 20. stoljeća u raznim formama doživio i naše dane, moglo je kod nas doći do brojnih pojava prazne retorike, do precjenjivanja narativnih detalja, — do sveg onoga što već odavno osjećamo kao nešto promašeno i nesretno kod mnogih spomenika, nastalih poslije Oslobođenja. Veličina

zadataka, koji su se stajali pred našu skulpturu, zahtjevala je već odavna da ona krene korak dalje od tradicije, da na novim temama i novim sadržajima ostvari i adekvatno nove oblike.

Nastojeći da u svom radu prevlada taj nesretni kompromis, koji je stajao u našoj skulptorskoj tradiciji i radeći na tim velikim zadacima, Bakić od kraja 1950. godine otpočeo je sa radikalnom revizijom tradicije i krenuo smiono putem prema novim oblicima. Otpočevajući traženje tih novih oblika, Bakić prebacuje težište rada sve više sa obrade površine prema oblikovanju cjelokupnog volumena, same mase, od detalja prema cjelini. U takvom oblikovanju skulptura više ne živi samo na svojoj površini, nego u prvom redu kao volumen u prostoru i put k takvim rješenjima morao je nužno voditi do napuštanja sitničave deskripcije na površini. On je morao voditi i do napuštanja one rafinirane »impresionističke« igre svijetla i sjene na površini, koja se je često jednostavno identificirala sa psihološkom karakterizacijom. No nestajanje tih deskriptivnih detalja ne javlja se kao produkt apriorne negacije njihove vrijednosti, nego kao rezultat njihove integracije u jednu veću cjelinu. Na nekoliko Bakićevih portreta, nastalih između 1950. g. i 1953., a prije svega na autoportretu iz 1952. godine, može se jasno opaziti i pratiti to sazrijevanje nove skulptoralne koncepcije. Upravo taj autoportret pokazuje kako je Bakić nastojao svaki detalj na površini, svaki detalj lica vezati uz masu glave i u tim jakim lomovima mase postići novo jedinstvo površine i cjelokupnog volumena. Kod drugih portreta, naročito onih najnovijih datuma, sve se jasnije izražava htijenje, da se portretna karakteristika ne ograniči više samo na deskripciju ličnih crta, nego ostvari oblikovanjem čitave mase glave.

U svom početku ta se faza očitovala prvenstveno kao nastojanje da se površina umiri, da svaki dio tijela djeluje u prvom redu kao masa jednostavna. Uslijed toga Bakićeve skulpture iz tog vremena lome se ostrim bridovima glatkih površina. Tom metodom obilježen je njegov rad tokom čitave 1951. godine, a njene tragove nose u sebi svi najznačajniji radovi započeti u tom vremenu, a dovršeni tokom 1952. i 1953. godine, kao što su to studije za spomenik Marxu i Engelsu, studije za spomenik u Valjevu, Gudovcu i Lik agitatora. Ta metoda ili »tehnika« nije drugo nego pomoćno sredstvo skulptorskog htijenja najjednostavnije organizacije volumena u prostoru.

Dvije studije za spomenik Marxu i Engelsu predstavljaju u određenom smislu rezime jednog upornog traženja monumentalnih čistih oblika, koje je trajalo gotovo tri godine. Zamisljene za izvedbu u granitu u velikim dimenzijama (7 metara), te studije predstavljaju jedan od najkonsekventnijih pokušaja kod nas, da se spomenik riješi u jednostavnim monumentalnim oblicima. Nastojeći da riješi komplikirani zadatak unutarnjeg i vanjskog spoja dvije figure, Bakić je našao sretnu balansu između vertikale i horizontale i ostvario sintezu dva toliko poznata historijska lika. Možda kao najjače djelo iste Bakićeve faze javlja se studija za spomenik narodnom heroju Filipoviću, obješenome 1941. godine u Valjevu. Smiona, prkosna kretnja čovjeka, koji pod vješalima prezirući smrt i neprijatelja, poziva na otpor, već je jednom ranije inspirirala Bakića pri izradi spomenika strijeljanima u Bjelovaru. Posvećujući se zadatku da ostvari Filipovićev lik, Bakić je izgrađujući konsekventno svoju metodu težio krajnje jednostavnim oblicima, dajući dinamički organiziranu masu neobične sugestivnosti. Možda može usporedba između spomenika u Bjelovaru i studija za spomenik u Valjevu pokazati jasno Bakićevu evoluciju. Iako čvrst u masi bjelovarski je spomenik svojom vjernosti realnome i

svojom obradom površine oštao ipak u granicama onog što nazivamo ekspresionističkom kulturom, t. j. skulpturom koju se može potpuno doživjeti tek u bližem optičkom kontaktu. Nasuprot tome koncepcija valjevskog spomenika, apstrahirajući taj bliski vizuelni kontakt, pretstavlja monumentalnu masu, koja može suvereno da stoji u neograničenom prostoru i kao spomenik to je jedina moguća obrada jedne geste, jednoga stava, koja u vremenu nije bila samo individualni akt, nego je postala simbol prkosa i nepokolebive revolucionarne snage. U tom plodnom razdoblju između 1951. i 1953. godine nastaju još uz veći broj portreta Lik agitatora jednostavnog i monumentalnog u kretnji, kao i studija za spomenik u Gudovcu.

Dok se za prvu i drugu Bakićevu fazu može kazati da predstavljaju afirmaciju jednog snažnog talenta u okviru postojećih tradicija naše skulpture, treća Bakićeva faza znači napuštanje te tradicije. Približavajući se u svojim posljednjim rješenjima htijenjima savremene evropske skulpture, Bakićev modernizam nije epigonska pojava nekih stranih uzora. Kada se točno posmatra dosadanja Bakićeva evolucija i shvati konačno položaj naše skulpture danas, proizlazi jasno da su Bakićevi novi oblici izrasli iz konkretne situacije, i zadataka, koji su se stajali pred našu skulpturu. Činjenica, da je spomenik postao danas dominantna narudžba, pretstavlja onaj faktor, koji je svakog umjetnika, koji je iskreno razračunavao sa postavljanim zadacima, morao pokretati k novim rješenjima, morao voditi istinskim koncepcijama monumentalnoga. U tom smislu ne može se i ne će se moći oporeći ogromnu važnost društvene narudžbe nakon Oslobođenja za razvoj naše skulpture, no isto tako ne može se danas više preći preko toga, da u određenim situacijama ta društvena narudžba može da se javi i kao određena kočnica daljnijega razvoja naše likovne umjetnosti, skulpture napose. Na te momente ukazuju i sukobi, koji su nastali u vezi sa nekim Bakićevim djelima, a prije svega u vezi sa studijama za spomenik Marxu i Engelsu.

Kratko saopćenje u »Borbi« od 3. X. o. g., da je na temelju »Negativnog mišljenja komisije obustavljen rad« na spomeniku Marxu i Engelsu prema Bakićevim studijama, pretstavlja vanjski lik konflikta između društvene narudžbe i jednog umjetnika, koji je pokušao riješiti određeni zadatak u skladu sa svojom umjetničkom savješću, odvajajući se od postojeće tradicije. Njegova unutarnja bit leži u sukobu određenih statičkih kriterija i pojmova o skulpturi, umjetnosti uopće i samog razvoja naše likovne umjetnosti. Jer kada se točno pročita ta osuda Bakićeva rada,² može se jasno vidjeti, da je ona donesena u prvom redu u ime jednog ogra-

² Tekst mišljenja jury-a glasi: »Jury, sastavljen od Milana V. Bogdanovića, Miroslava Krleže i Josipa Viđmara, na svome sastanku od 28. IV. 1953. godine pregledao je oba projekta spomenika Marksa i Engelsa, koje je skulptor Vojin Bakić izradio za Trg Marksa i Engelsa u Beogradu.

Sva tri člana jury-a došla su u svojoj ocjeni do slijedećih zaključaka:

1. S obzirom na date dimenzije arhitektonskih masa i prostora trga Marksa i Engelsa u Beogradu, omjeri skulptura su nerazmjerni, i u toj veličini prostora spomenik se gubi tako, da ne može ni u kome slučaju da djeluje monumentalno.

2. Skulptorsko djelo kao takvo, samo po sebi, djeluje kao šablonska maketa, i odmah, na prvi pogled, izvan svake sumnje nosi u sebi sve elemente tek nabačene vajarske zamisli.

3. Oba lika data su površno, u grubom tretmanu materije, bez ikakve karakterizacije i psiholoških elemenata. To su dva manequina, od kojih sjedeći lik dje-

ničenog shvaćanja funkcije zadataka skulpture, a tek onda obzirom na samu studiju. Jer, zamjeravati nekoj skulpturi »grubi traitement materije«, kada se radi o studiji, koja je zamišljena za izvedbu u granitu i smatrati da skulptor nije savladao ni jedan od zadataka, kao što su to: »problemi tkanine, mode, kroja, stila vremena, psiholoških detalja« — pa prema tome tražiti to sve od jedne monumentalne skulpture, znači imati pred očima kao podlogu tog kriterija samo jednu određenu vrstu skulpture, ili točnije jednu fazu u razvoju evropske, odnosno naše skulpture, za koju su takvi elementi pretstavljali jedan bitan dio.

To znači u krajnjoj konzekvenci, u ime skulptorskog ideala kraja 19. stoljeća osuđivati svaku skulpturu koja se udaljuje od njega, koja mu se suprotstavlja.³ Čim je snažniji autoritet, koji stoji iza takvog mišljenja, čim postoji mogućnost da se takav kriterij i administrativno fiksira, da postane na neki način službeno mišljenje, tim postaje veća opasnost kočenja daljnega razvoja naše skulpture, naše likovne umjetnosti uopće. Onoga časa, u koliko društvena narudžba, bude usvojena takvim jednostranim kriterijima, onoga časa rađa se opasnost da se na putu daljnega razvoja naše umjetnosti stavi ogromna barijera. Postoji opasnost, da dođe do pojave »dviije umjetnosti«, jedne za društvenu narudžbu prilagođene često puta i neumjetničkim kriterijima, i druge, koja više manje skrovito nastaje kao rezultat istinskih umjetničkih htijenja. Sumnjičavost, kojima se kod nas susreću umjetnički oblici, koji se na neki način odvajaju od tradicije, od legalizirane konvencije nije često ništa drugo, nego izraz nerazumijevanja današnjeg položaja naše likovne umjetnosti, nepovjerenje u njene stvaralačke snage i u potrebu njenog razvoja. Legaliziranje takvih kriterija znači odricati ono pravo umjetnosti, koje je stekla

luje groteskno, kao kakva komična figura iz ruske skaskke. Mjesto monumentalnih likova koji bi trebalo da simbolizuju jednu od najvećih istorijskih zamisli, mise en scene djeluje upravo suprotno od funkcionalne namjene takvog spomenika: disharmonično, više od toga, odbojno.

4. Skulptor nije savladao ni jedan od zadataka, koji su, nema sumnje, u konkretnom slučaju veoma teški i složeni. Problemi tkanine, mode, kroja, stila vremena, psiholoških detalja, portraita, nijesu uopće uzeti po skulptoru u punu i detaljnu vajarsku obradu. Mjesto da djeluje granitno, skulptura djeluje više drveno u post-barlachovskoj maniri, bez ikakvog individualnog akcenta.

5. Da je karakterizacija likova površna i difuzna, u okviru koje vajar uopće ne vodi računa o konkretnim ličnostima, dokazuje bitna razlika likova u objema varijantama. Engels u jednoj od njih više nas podsjeća na stilizovanu figuru Nikole Pašića, i t. d.

6. Iz navedenih razloga jury smatra da ni jedna od maketa ne dolazi u obzir za realizaciju, da se postave na Trgu Marksa i Engelsa kao spomenik Marksu i Engelsu.

7. Jury preporuča CK SKJ da se za izradu spomenika Marksu i Engelsu na Trgu Marksa i Engelsa u Beogradu raspiše jedan opći jugoslovenski natječaj.⁴

³ Osim te, mogli bi reći, teoretski određene kritike moderne forme, u ocjeni jury-a ima i nekih formulacija, koje su prilično nejasne. Tako, na primjer, nije posve jasno na temelju čega jury smatra da su omjeri skulptura nerazmjerni obzirom na date dimenzije arhitektonskih masa, da li na temelju studije od dva i pol metra ili na temelju prijedloga skulptora, da se spomenik izvede u granitu u veličini od 7—9 metara. Isto tako začuđuje primjedba o grubom tretmanu materije, kada se uzme u obzir da je spomenik zamišljen u granitu, kao što je nejasna i formulacija koja govori o pomanjkanju psiholoških detalja i portretnosti, kada se radi o jednoj tako monumentalnoj skulpturi simboličkih likova historije socijalizma. A prije svega začuđuje neobično oštri ton čitavoga mišljenja jury-a i posve nepravdana postavka u tački 2., da se »odmah na prvi pogled« vidi, da dotično djelo »izvan svake sumnje nosi u sebi, sve elemente tek nabačene vajarske zamisli«, kada je općenito poznato da je kipar na »zamisli« radio tri godine, što među osta-

uz krvave žrtve naša zemlja, a to je pravo i čast da kreće još neprohodanim putevima, da traži novo i bolje.

Nema sumnje da svaki naručilac ima pravo odbiti naručeno djelo, no za to odbijanje treba da postoje i određeni argumenti. U Bakićevu slučaju ti su argumenti pokazali čudnovato neshvaćanje monumentalne skulpture, i tako je stvorena paradoksalna situacija da je najmonumentalnije djelo, koje je nastalo poslije oslobođenja kao rezultat trogodišnjeg upornog rada na temelju stanovitog neshvaćanja ocjenjeno kao površno i odbačeno. A to djelo trebalo je da ima (i imati će) prelomno značenje u razvoju naše monumentalne skulpture, značenje koje prelazi granice naše zemlje. Zbog toga treba žaliti što ti čisti i divno usklađeni oblici, likovi velikih ličnosti i simbola socijalizma, neće naći svoje mjesto u glavnom gradu zemlje, koja predvodi socijalizam.

Po svom cjelokupnom dosadanjem radu, kao i na temelju najnovijih rezultata Bakićevo djelo zauzima istaknut položaj u historiji naše moderne likovne umjetnosti. Tri dosadanje Bakićeve faze pretstavljaju jasnu i logičnu liniju konstantnog umjetničkog razvoja. Prelazi iz jedne u drugu fazu javljaju se kao posljedice iscrpljavanja određenih izražajnih mogućnosti, i kao što je jednom Bakić morao napustiti tihu liriku mirnih ženskih aktova, morao preći formalne i tematske granice svoje prve faze da izrazi nemir u sebi i oko sebe, tako se iz njegove druge faze nužno otvara put k oblicima koje on traži i nalazi u trećoj fazi. Pokretne snage za taj prelaz leže u vremenu. One se javljaju iz zadataka, koje je to vrijeme postavilo našoj skulpturi, iz položaja naše likovne umjetnosti jučer i danas. Nekima se može više sviđati prekojučerašnji i jučerašnji Bakić, no bilo bi krivo žaliti što je on napustio svoju prvu ili svoju drugu fazu. To što je Bakić imao snage da napusti jedan svoj izraz prije no što se on ukrotio u maniru, što je imao snage da krene na nove neprokrčene puteve, govore da je on istinski umjetnik. A u današnjoj situaciji naše likovne umjetnosti, boreći se za svoj novi izraz, sukobljavajući se sa preprekama i smetnjama na tom svom putu, Bakić krči i puteve za daljnji razvoj naše likovne umjetnosti.

lim dokumentiraju i četiri studije velikog formata iz različitih vremenskih razdoblja, od kojih je jedna dostavljena naručiocu već 1952. g. I konačno, kao jedan detalj začuđuje upotreba termina »postbarlachovska manira«. To je kategorija, koja u historiji umjetnosti ne postoji. Nakon Barlachove tragične smrti u nacističkom logoru nitko do dana današnjega još nije pokušao stvarati oblike kao što ih je stvarao taj veliki umjetnik prednacističke Njemačke. Već iz fotografija studije proizlazi jasno Bakićevo htijenje, da se skulptoralna obrada prilagodi granitu, dakle materijalu koji je posve različit od materijala u kojem je radio Barlach, t. j. drva.

Tvrtko Svob:

RAD SEKCIJE ZA TEORETSKU BIOLOGIJU NA I. KONGRESU BIOLOGA JUGOSLAVIJE

Jedna od Sekcija na I. kongresu biologa Jugoslavije, koji se održao od 12. do 15. srpnja o. g. u Zagrebu, bila je ona za teoretsku biologiju, koje je rad od interesa za čitaoce našeg časopisa. Sekcija za teoretsku biologiju trebalo je da istakne i pridonese rješavanju mnogih važnih teorijskih problema u biologiji. Ona je pokazala da osim izvanredne važnosti eksperimentalnog rada u biologiji, postoje takvi značajni problemi koji se mogu — a u izvjesnom smislu i moraju — tretirati posve teorijski, oslanjajući se, dakako, na egzaktne rezultate raznih grana prirod-nih nauka. Treba zabilježiti da je jedan dio učesnika pri radu ove Sekcije, kojih je bilo prosječno 40—50, aktivno i prilično živo sudjelovao u diskusijama.

Prvi referat održao je C. Bernot pod naslovom: »Prednosti zoološkoga sistema, osnovanoga na turbelarijski teoriji«. U svom referatu autor je prikazao da je prirodni životinjski sistem izgrađen na srodstvenim vezama među pojedinim skupinama, te predstavlja rekonstrukciju filogenetskog razvoja životinjskih tipova. Novi pogledi na srodstvene odnose knidaria, na osnovu turbelarne teorije J. Hadžia, zahtijevaju reviziju naše dosadašnje predstave o filogenezi nižih životinjskih tipova, pa to ima duboke posljedice na životinjski sistem kao cjelinu. Pod velikim uplivom Haeckelovog biogenetskog zakona morfolozi su pri svojim rekonstrukcijama previše upotrebljavali podatke iz ontogeneze; glavnu ulogu imale su ličinke. Pokazalo se da je Haeckelova formulacija u osnovi kriva, naime da je ontogeneza rekapitulacija filogeneze odraslih oblika. Ličinka danas živih tipova ne predstavlja sliku ascendentu, već je ona novo zadobiveni ontogenetski stupanj. Pri formulaciji svoje zamisli prof. Hadži je u punoj mjeri uzeo u obzir sva tri najvažnija ekološka momenta: makrobiotop, način gibanja i način prehrane. Uspoređivanje novog sistema s drugima, među njima s Grobben-Hatschekovim, koji se danas najviše upotrebljava, jasno pokazuje sve njegove prednosti, a osobito jednostavnost, a ujedno i daleko veću preglednost, dvije odlike, koje u školskoj praksi treba uzeti osobito u obzir. Na osnovu turbelarne teorije potrebno je također revidirati nazor o prijelazu jednostaničnog u mnogostanično stanje. S Hadžijevom teorijom potvrđen je monofiletski nazor o razvoju živog svijeta. Uvođenje novog sistema, kao baze za učenje zoologije u svim našim republikama, bilo bi vrlo uspješno za biologiju.

U diskusiji, koja je nastala poslije referata, došla je do izražaja suglasnost diskutanata da se zoološki sistem po Hadžiju uvede u škole FNRJ, a sam J. Hadži je napomenuo, da će u pogledu problema uvođenja takve reforme u zoološku nauku

biti interesantan rad Internacionalnog kongresa u Kopenhagnu. Sekcija je zaključila da predloži Kongresu da u svojoj Rezoluciji napomene, kako Kongres prima s odobravanjem na znanje zaključke dugogodišnjeg rada akademika prof. dr. Jovana Hadžije o turbelarijskom izvoru metazoa, i preporuča da se u čitavoj državi uvede u udžbenike zoologije sistem u smislu turbelarijske teorije, čime će biti i nastava zoologije neposrednije povezana s naukom o evoluciji.

J. Ježić održao je, jedan za drugim, tri referata. Prvi njegov referat bio je pod naslovom: »Makro- i mikro-fizikalni fenomeni kozmosa kao pokretači razvoja«. — Autor navodi da je evolucija danas naučno opće poznata i priznata istina, o kojoj se više ne diskutira. Diskutabilni su, prema njemu, samo pokretači toga razvoja, pa ulazi u raspravu s negativnim odgovorom na pitanje možemo li se zadovoljiti »borbom za opstanak« i »prirodnim odabiranjem« kao pokretačima. — Jednako kao živa priroda razvija se i neživa. U toku razvoja nežive prirode naše Zemlje nastali su u jednoj fazi uvjeti, koji su doveli do fizikalno-kemijskih supstrata, na kojima su se pojavili prvi znakovi života. Ako ostanemo kod tih prvih pojava života, nastalih pod utjecajem razvojnih kretanja nežive prirode, moramo misao borbe za opstanak i prirodnog odabiranja napustiti, pa primarne pokretače razvoja tražiti u kretanjima koja djeluju u neživoj prirodi, koja su i dovela do života. Kako je kretanje i kruženje mase i energije osnovna pojava, koja karakterizira mrtvu prirodu, moramo baš tu tražiti i pokretače razvoja. Polazeći od Einsteinove podjele svih tih pojava kretanja u makro- i mikro- fizikalne fenomene, autor tim izrazom označuje i pokretače razvoja živog svijeta. Shvaćajući makro- i mikro- fizikalne fenomene samo kao međusobno povezane polove, referent ovime ujedno označuje prvu pojavu bipolarnosti zajedničku neživoj i živoj prirodi. — Budući da nema »praznog prostora«, već su te praznine ispunjene energetske poljem tih makro- i mikro-fizikalnih pojava, možemo, prema autoru, uzeti da je živi svijet obuhvaćen i prožet tim bipolarnim fenomenima kozmosa. — Drugi referat bio je: »Parabola — staza kojom se kreće razvoj živog svijeta«. Kao dopunu kauzalne determinacije, kao njeno oblikovanje, poželjno je znati stazu kojom se kreće razvoj živog svijeta. Neki autori (Engels, Rosental, Carada i dr.) govore o uzlaznoj spirali kod nežive prirode, pa se postavlja pitanje, važi li to i za živi svijet. Dok je neživa priroda u svom neprekidnom kretanju, živa se priroda jednom pojavila — počela, razvila se do današnjeg stanja, još će se, vjerojatno, dugo razvijati, ali je sigurno, u tome se nauka slaže, da će jednog dana i prestati. Čovjek, životinje, biljke se rađaju, rastu, množe se, stagniraju, počinju umirati i konačno — umiru. Populacije mikroba se javljaju isprva u vrlo malom broju, zatim se naglo množe, stagniraju jedno vrijeme, počinju propadati, da ih na kraju nestane. Literatura je zabilježila veći broj vrsta i redova životinja i biljaka koje su se pojavile u jednom kraju u skromnom broju, preplavile cijeli svijet milionima jedinki, da ih poslije jednog dana opet nestane. Sve te pojave navele su autora da razvoj živog svijeta predstavi kao parabolu. Pri tom se misli na onaj isječak krive linije, koju otprilike opisuje metak izbačen iz topa. Pretpostavka parabole kod živog svijeta može se, prema referentu, uskladiti s kretanjem po uzlaznoj spirali čitavog kozmosa: Živi svijet je samo jedna sitna faza, parabolička izraslina, u vječnom spiralnom kretanju kozmičke mase i energije. — Treći je referat bio: »Principi bipolarnosti i komplementarnosti neživog i živog svijeta u svijetlu materijalističke dijalektike.« Masa i energija, makro- i mikro- fizikalni fenomeni kao pokretači razvoja, undularna i korpuskularna priroda svih zračenja, prostor i vrijeme odaju princip bipolarnosti mrtve prirode, koju izvršno tumači princip komplementarnosti Nielsa Bohra. — I u živom svijetu nalazimo

znakove bipolarnosti individua a i množenje vrste; vrstu ne predstavlja ni mužjak ni ženka, nego oba zajedno sa sačuvanom reproduktivnom moći. Jednaku bipolarnost nalazimo kod diobe stanice, kao i u raznim funkcionalnim pojavama. Tu su asimilacija, disimilacija (sinteza- analiza, anabolizam-katabolizam), alkalozna- acidoza, anerobnost- aerobnost, visoki-niski redopotencijal i t. d. — Prema tome, možemo uzeti da princip bipolarnosti i komplementarnosti važi i za živi svijet, da se, dakle, u tom smislu mrtva priroda odražava i u živoj. — Oba ova principa mogu se, po referentu, posve uskladiti s dijalektičkim jedinstvom suprotnosti. — Tu je i odnos adrenergičnog i chlorinergičnog vegetativnog sistema, tu je i generalni adaptacioni sindrom Hansa Selyea, tu su i druge razne pojave bipolarnosti iz medicine.

Poslije održanih Ježićevih referata, V. Ribar iznio je u diskusiji mišljenje da je teza referenta o paraboli u skladu s nekim pogledima dijalektičara, a S. Matvejev smatra da parabola nije jedina staza kojom se kreće razvoj. Po materijalu sadržanom u časopisu »Biometrica« vrlo se često susreće, kako kaže diskutant, singoidna krivulja (S- križulja). Ona je vrlo česta, na pr., u pojavama razvoja, kao i u ekologiji. Novijim proučavanjima, u mnogim slučajevima gdje je ranije smatrana paraboloidna zakonitost, sada je utvrđeno da je tu singoidna zakonitost. Treba statistički utvrditi procenat slučajeva paraboloidne zakonitosti u odnosu na singoidnu, i to za sve važnije zakonitosti žvotnog svijeta.

Referat: »Relikt i reliktnost u biologiji« održao je S. Matvejev. Historijsko sužavanje areala, koje je autor uzeo kao osnovu za definiciju relikta, korelativno je povezano s cjelokupnim kompleksom reliktnosti. Analizom kompleksa reliktnosti izdvojene su pojedine reliktnostne osobine, koje su ponekad svojstvene i nereliktnima. Relikt nije promatran izolirano, već u sklopu i uzajamnoj vezi s okolnom sredinom i drugim živim bićima. Autor ga tretira dinamički kao jedan od stadija evolucionog procesa. Stadij recenta smatran je za osnovni i stvoren je novi pojam progrecenta, kojim se definiraju forme s- karakterom obratnim reliktu. Referent je analizirao odnos relikta prema srodnim biogeografskim pojmovima. Naročito je istaknut pojam autohtonosti, koji autor smatra najvažnijim biogeografskim kriterijem. Predložen je način da se u svakom historijskom presjeku vremena utvrdi, da li je jedna vrsta pošla putem da postane reliktna. Kao prekretnica smatra se početak konstantnog smanjenja brojnosti izvan granica običnih fluktuacija. Usvojena definicija relikta s težištem u historijskom smanjenju areala omogućila je da se iznesu načini i uzroci postanka relikta i da se objasne bitne karakteristike njegova današnjeg opstanka. Iznesena su tri glavna kriterija za klasifikaciju relikata, zasnovana na analizi uzroka i načina njihova postanka i daljeg opstanka. U vezi s tim, predložena je i odgovarajuća terminologija.

Poslije ovoga referata nitko se nije javio za diskusiju.

Referat pod naslovom: »Nova shvaćanja rekapitulacijske teorije« iznio je P. Us. — Referent iznosi najprije pregled kritičkog odnosa raznih autora prema Haeckelovoj rekapitulacijskoj teoriji. Zatim navodi kako se odražavaju radovi J. Hadžija, kao i njegovi vlastiti, na rekapitulacijsku teoriju. Haeckelov »osnovni biogenetski zakon« nema opće važnosti, već ima djelomičan djelokrug, pa time gubi i pravo na ime »zakon«. Znakovi odraslih predaka nikada se ne ponavljaju u ontogenezi potomaka, već samo embrionalni znakovi, koji su slični odraslim, tako da na osnovi njih možemo zaključivati o filogenetskim odnosima organizama. Ovo se ponavljanje vrši samo kod evolucionih promjena u ontogenezi po načinu anabolije Severcova. Referent iznosi da teorija »sakrivene evolucije« de Beera također ne može biti uni-

verzalna. U biologiji ne možemo govoriti o »zakonima« ili teorijama, koje bi imale opće značenje. Možemo samo govoriti o hipotezama ili o teorijama s ograničenim djelokrugom.

J. Hadži je nakon otvaranja diskusije o iznesenom referatu, tumačio njegov glavni smisao. S pojavom darvinizma pojavio se koncept, koji je ujedinio više teorija. Haeckelova je teorija formalno logična, i izgledala je sjajno. No ona je došla u protinost s nekim činjenicama. Rasprava se sastoji u tome: da li bar u ograničenom opsegu vrijedi t. zv. biogenetski zakon. Severcov iznosi da ipak u tom smislu ima nešto u rekapitulacijama, dok neki drugi ne će ni to priznati. Referent P. Us priklanja se Severcovu. — U toku dalje diskusije S. Urban pita što je s embrionalnim dokazom za evoluciju. Da li taj dokaz pada zajedno s Haeckelovim zakonom? Svakako da se tu ne može govoriti o zakonitosti kao u fizici. V. Ribar nadovezuje na Urbanovo izlaganje, pa pita da li rušenje Haeckelova biogenetskog zakona znači također i rušenje evolucione teorije, te ujedno odgovara pozitivno na to pitanje. T. Švob odgovara Ribaru, pa se suprotstavlja njegovu zaključivanju. Darwinova evoluciona teorija nije direktno ovisna o Haeckelovoj hipotezi, te eventualno rušenje posljednje nikako ne može rušiti evolucionu teoriju, koja je posve stabilna i za koju govori mnoštvo činjenica. J. Hadži izražava suglasnost sa Švobovim navodima, te naglašava da kritičko razmatranje Haeckelovih hipoteza ne detronizira evoluciono učenje.

S. Urban je iznio svoju raspravu: »Uloga preformne i epigenetske komponente u razvoju«. — Preformaciona i epigenetska ideja shvaćena su u Urbanovoj opsežnoj radnji u najširem značenju, kao dva suprotna stanovišta, s kojih su različiti biolozi pokušali stvoriti opće teorije o ontogenetskom i filogenetskom razvoju, o pojavama homologije, postojanosti oblika i o nasljeđivanju. Prema mišljenju nekih biologa stojimo pred alternativom, da se postavimo ili na preformaciono ili na epigenetsko stanovište. Autor slijedi one teoretičare koji su smatrali, da je moguća sinteza između oba suprotna stanovišta. Pravi put su pokazali teoretičari koji su tražili sintezu između oba stanovišta. Takvu je sintezu ostvario Ch. Darwin: varijabilnost je u njegovoj teoriji epigenetska komponenta, a nasljednost preformna komponenta; selekcija uništava beskorisne varijacije, a korisne pretvara u nasljedne. — Autor smatra, da problematika nasljeđivanja čini čvornu točku čitave općebiološke problematike i zato polazi od nasljednih teorija. Postavlja pitanje, da li je mendelističko rješenje jedino moguće racionalno objašnjenje nasljednih pojava. Autor smatra, da se pojava da potomci primaju od roditelja samo gamete, od kojih se »de novo« formira organizam i njegovi organi, koji su često u stanovitim detaljima slični roditeljskima, može tumačiti novom hipotezom, koja uključuje preformnu i epigenetsku komponentu. Ne dozvoljava, da bi u gametama na bilo koji način morala biti predstavljena nasljedna svojstva, ali gamete različitih roditelja moraju biti kvalitativno različite. Autor smatra da je dovoljno dokazana teza, da naslijede zavisi od kromozoma. Zato ne poriče, da se »elementi«, koji ulaze u proces ispoljavanja svojstava, nalaze u kromozomima. Ali tih elemenata ne mora biti onako velik broj kao što predviđa teorija gena. Kao što kemija tumači postanak svih poznatih spojeva kombinacijom od 92 elementa, tako može i biologija s ograničenim brojem elemenata objasniti postanak brojnih svojstava, uz suradnju različitih epigenetskih faktora. Za »elemente«, koji ulaze kao preformna komponenta u proces nasljeđivanja, autor predlaže ime prostehiji (pro = pred, stoechium = pratvar). Prema njegovu shvaćanju, prostehiji su materijalne čestice spoznatljivoga kemijskoga sastava, sposobne da ulaze u različite reakcije. Prostehiji nisu žive čestice, ali sudjeluju u reak-

Naučna kronika

cijama života. Autor zabacuje teoriju individualiteta hromozoma, jer ovaj individualitet pretpostavlja da kromozomi žive svojim individualnim životom, kao organizam u organizmu. Kromozomi nisu sami živi, nego se mogu pojmiti kao metamerizirani, kvalitativno različiti prostehiji. Autor nadalje smatra, da će moderna biologija morati iznijeti jednu novu teoriju oplodnje koja će na oplodnju gledati kao na jedan proces razvitka (integracioni proces), a ne će smatrati, da se u tom času samo sumiraju faktori sadržani u gametama. Novu je hipotezu autor nazvao sintetskom. Sintetska hipoteza, prema referentu, nastoji da bude u skladu sa svim činjenicama ustanovljenima eksperimentalnim metodama, kao i s onima ustanovljenim historijskim metodom. Sintetska hipoteza shvaća nasljeđivanje kao reakciju primordijalnih preformnih faktora na epigenetske faktore (faktori okoline i organizatori). Na taj način teče lanac razvojnih reakcija zakonomjerno. Nedeterminirani kromozomi oplodnog jajeta ne mogu biti kvalitativno jednaki s determiniranim kromozomima diferenciranih tkiva. Organizam je u odnosu prema okolini aktivni centar, koji s jedne strane reagira na promjene u okolini, a s druge strane preuđšava svoju okolinu kemijski i mehanički. Pojavu da organizmi mijenjaju okolinu, autor naziva peribolizam. Zbog pojava peribolizma organizam nije samo igračka u rukama moćnih faktora okoline, nego je i čitavim lancem nasuprotnih djelovanja s njom povezan. Sintetska hipoteza poima ontogeniju kao zavisni razvitak u smislu rezultata Spemannove škole, a determinaciju kao ireverzibilne stadije razvitka, koji nanovo determiniraju još nediferencirana tkiva. Pojave endomitoze i unutrašnje poliploidije u tkivima nastoji uskladiti s procesima diferenciranja. Referent je naveo da sintetska hipoteza stoji u opreci s klasičnom celularnom teorijom, te zahtijeva jednu novu teoretsku koncepciju organizma. S tim u vezi nije spojiva niti sa starim filogenetskim predodžbama o postanku metazoa integracijom, zato se priklanja Hadžijevoj teoriji, koja taj proces objašnjava diferencijacijom. Prema autoru, sintetska hipoteza ima sličnosti sa shvaćanjima onih modernih genetičara koji uzimaju gene kao materijalne čestice sa plejotropnim djelovanjem. Ukoliko oni shvaćaju ontogeniju po shemi zavisnog razvitka, te su već i ranije stajali na pozicijama sintetske hipoteze. Referent je iznio da sintetska hipoteza ima dodirnih točaka i s mičurinskom teorijom. Ona vodi računa o Mičurinovim radovima na ispitivanju interspecijskog križanja, historijskoj metodi u biologiji (Timirjazev), pojavama peribolizma (Viljams), teoriji o stadijima razvitka (Lisenko) i ksenoplastičnoj transplantaciji (Mičurin, Lisenko), a k tome zabacuje vajsmanizam i klasični mendelizam.

U diskusiji u kojoj su osim referenta, sudjelovali J. Hadži, S. Stanković, V. Ribar i Koporc, došlo je do izražaja mišljenje da je pitanje, da li je iznesena hipoteza moguća kao savlađivanje antinomije između epigeneze i preformacije, a napose da nije jasan značaj autorovih jedinica prostehija, pa se treba pitati, kakove bi one attribute mogle imati. To može biti vrlo hipotetična stvar, čista spekulacija, usprkos tome što se problem želio riješiti dijalektički. U svom odgovoru referent je iznio kako tu postoji spekulativni momenat, ali dok nema rješenje koje bi bilo bolje, može poslužiti i izvjesna spekulacija.

Pod naslovom »Antropologija v okviru bioloških ved«, referirao je svoj rad B. Škerlj. Autor je kritizirao jednostranost razvoja antropologije, osobito u Centralnoj Evropi, te naglasio potrebu unificiranja organizacije svih antropoloških znanosti. Pošto nema fakulteta društvenih nauka, to autor predlaže da se za studij svih antropoloških znanosti osnuje odio unutar prirodoslovnih fakulteta. Čini se da bi to bilo dobro rješenje, jer su metode ovih znanosti većinom iste; čovjek je odvjetak organske evolucije, premda je on otpočeo novu evoluciju stvaranjem kulture. Gle-

dano sa šireg stanovišta nego što je egocentrično i nacionalističko, antropologija je, svakako, ono polje nauke koje ima važnu ulogu u uzajamnom razumijevanju svih kultura i rasa.

Poslije Škerljevo izlaganja, S. Urban je iznio kako dualističko gledanje na čovjeka kao somatično i kao duševno biće treba ukloniti.

T. Švob je iznio svoj rad: »Teoretska biologija i njeno granično područje sa sociologijom«. Tekovine suvremene biologije pokazuju, da je ona upravo onda nauka kada posjeduje jednu općenitiju interpretaciju bioloških fakata. Danas se osobito radi na tome, da se daje sinteza darvinizma i modernih rezultata eksperimentalne biologije. Značenje eksperimentalnog zahvata u individualni razvoj to je veće, što se više služimo historijskom metodom, jer je individualni razvoj svakog organizma produkt duge evolucije. Sve intenzivnija specijalizacija bioloških znanosti dovodi do najopćenitijih spoznaja zakonitosti živog svijeta — ali samo uz pomoć jedne egzaktne sintetske metode. Ako život postoji i razvija se kao jedan specifičan oblik kretanja materije, onda ljudska praksa mora otkriti zakone toga kretanja i uvjete pod kojima se ono vrši. Na osnovu toga, moderna biologija ima mogućnost, koju već i iskorišćuje, da se pretvori iz nauke, koja samo objašnjava prirodu, u nauku o planskim stvaralačkim preobražavanjem organizama na korist čovjeka. — Predstavnicima biologiziranja u sociologiji ne će da vide da je relativno stacionarna životinjska zajednica dirigirana instinktima i zakonima prirodnog razmnažanja, borbe za opstanak i nesvijesnog organskog prilagođivanja okolini prešla u slučaju čovjeka u dinamično društvo, koje je upravljeno socijalnim zakonitostima proizvodnje s reguliranjem odnosa prema prirodi. I prema tome, to je društvo zadobilo relativnu specifičnost i samostalnost prema golim prirodnim zakonima. U historiji prirode i historiji ljudi ima razvojnog jedinstva, ali u tom jedinstvu ljudska historija predstavlja noviji, relativno samostalni i kvalitativno različiti dio. Problem granice između bioloških i socioloških zakonitosti, koji se ovdje javlja, nema samo svoje teoretsko i metodološko značenje, već i praktično, kao što su nam to osobito u zadnje vrijeme vrlo jasno pokazale rasističke teorije i njihova praksa. Autor daje kratki prikaz razvojne linije od antiknog vremena do danas, one filozofije koja je prirodne zakone, specijalno biološke, smatrala osnovnim principom u društvu, ekonomiji, državi i pravu, te daje, naročito, osvrt na one moderne darviniste, koji prenose pojmove borbe za opstanak i prirodne selekcije na ljudsko društvo, kao i na one biologe koji novim tekovinama u svojoj užoj struci žele protumačiti izrazite socijalne zakonitosti. Sempliciističko poređenje ljudskog društva sa životinjskim, a civilizacije s golom domestikacijom, doživjelo je poraz. Fizička priroda čovjeka, kao relativno nepromjenljiva konstanta, ne može objasniti razvoj i mijenjanje društva. Ona je preduvjet razvoja, ali ne i njegov činilac. Iz neke apriorne ljudske prirode ne daju se izvesti ni potvrditi ma kakvi društveni odnosi, ma kakva društvena nauka. Sama biologija ne može protumačiti u antropogenezi ni kvalitativnu granicu između čovjeka i životinje, ni posebne zakonitosti čovjekova razvoja i njegove historije. Tu se nalazi granica između biologije i sociologije. Svakako je jedno od najviših dostignuća čovjeka logično-apstraktno mišljenje, no to se mišljenje može razjasniti jedino u vezi historijskog razvoja ljudskog društva. Proučavanjem činjenica pomoću materijalističke dijalektičke metode možemo vidjeti izvanrednu važnost teoretske biologije, ali istodobno utvrditi i njezine granice, u prvom redu njenu granicu sa sociologijom.

U diskusiji, u kojoj su, osim referenta, sudjelovali J. Hadži, S. Stanković, V. Ribar, B. Škerlj i S. Urban, izneseno je kako teoretska biologija predstavlja jednu

novu specijalnu granu. U Americi tvrde da se čovjeka može staviti pod disciplinu ekologije. U diskusiji je također postavljen problem eugenike.

Posljednji referat, održan u ovoj Sekciji, bio je od V. Ribara pod naslovom: »Nasljednost kod živih bića kao teoretski problem«. Referent je naveo da nauka o naslijeđu nesumnjivo predstavlja ključ za shvaćanje, ako ne samog postanka, a ono svakako evolucije živih bića. Biološka nauka polazi od postavke da roditelji na neki način predaju svoje osobine potomstvu, prenose ih na nj. Ona nastoji da ustanovi t. zv. »prenosioce« nasljednih svojstava«. Još u stara vremena iskristalizirale su se u tom pogledu dvije suprotne hipoteze: preformistička i epigenetska. Na kraju se došlo do neke vrste sinteze dvaju gledišta, u kojoj su se s vremenom izgubila oba termina. Umjesto stare dileme pojavila se nova: spor oko nasljeđivanja ili nenasljeđivanja stečenih osobina. Spor i u svojoj staroj i u novoj formi vodi se oko problema naslijeđa, ne pitajući u čemu se ono sastoji i da li uopće postoji. Prema referentu, sasvim prirodno proističe da proces množenja živih bića, a taj je proces, po njemu, reverzibilna forma njihova rasta, nužno uključuje u sebi i t. zv. nasljeđivanje, no bez ikakve »primopredaje« svojstava, da je nasljeđivanje zaista i samo ponavljanje roditeljske anatomske i fiziološke strukture od strane potomaka, ponavljanje nastanka te strukture od samog početka, od izgradnje organskih molekula. Lako je možda shvatiti na koji način iz amebe uvijek nastaje ameba. Kod višestaničnih organizama se ponavlja isti proces kao kod amebe, samo na jednom višem stupnju. Njihovo množenje se, dakle, može shvatiti kao reverzibilna forma njihova rasta. Ali na koji način ono znači i nasljeđivanje, ako jaje ne ponese sa sobom sva svojstva kokoši bar u potencijalnom vidu? Razvitak jajeta u kokoš znači ponavljanje na višem stupnju onoga procesa koji mi nazivamo rastom amebe. Izmjena tvari čini osnovni uvjet jednog i drugog procesa i svih pojava koje je prate. Za reverzibilnost svakog procesa rasta, i onog na nižem i onog na višem stupnju, ima samo jedno moguće objašnjenje: to su zakonomjernosti procesa izmjenjene tvari, koji je posljednja osnova i jednog i drugog, a koji je, i pored svih sličnosti, nesumnjivo specifičan ne samo za svaku vrstu nego i za svaki individuum u vrsti. Stupanj razlike između raznih jaja jednog te istog individua, između raznih individua u vrsti i između raznih vrsta individua, uvjetuje stupanj razlike među organizmima, koji nastaju iz tih jaja, uvjetuje ih zato, što svaka strukturna razlika, svaka promjena u jajetu mijenja tip, mijenja zakonitost izmjene tvari kroz koju se jaje i razvija. Isti taj uzrok, specifičnost izmjenjene tvari za svakog individua, objašnjava nam zašto on daje takva jaja (rasplodne stanice), koja su do najveće moguće mjere slična, identična onom jajetu iz koga se i on sam razvio, premda je to jaje davno nestalo u njegovu tijelu, u krvi. Tako nam se beskonačno ponavljanje jednog te istog procesa razvitka čini kao beskonačno trajanje naslijeđa.

Šimžar je u diskusiji kazao, da je referent impresioniran genetikom, ali ova ne će donijeti sve zakonitosti u biologiji. Ribarova razmatranja su posve teoretska, bez konkretnih rezultata, a većina je postulata već postavljena od drugih. Ono što je referent iznio, može se primijeniti samo kod vegetativnog nasljeđivanja. U referatu postoji negiranje kvalitativnih razlika, jer se reprodukcija živih bića ne može svoditi na dijeljenje stanica. Ribar je upao u mehanicizam. S. Urban je prikazao kako je on u svojoj prije iznesenoj raspravi dao jednu formu sinteze, a Ribar drugu. Upozorava na pojavu reverzibiliteta, koju Ribar iznosi, naime na pojavu da u životu ima reverzibilnosti, ali ta nije takva kao kod fizikalnih pojava, jer tu dolazi i do ireparabilnih promjena. Kuman smatra da je referent bio možda pod dojmom kemizma. Kemizam, sam po sebi, nema životnih osobina, te ne možemo

sve svesti na kemijski proces. J. Hadži je napomenuo da se primjećuje da u spomenutom referatu nije govorio biolog nego filozof. Kod jednostaničnih životinja imamo i spolnu fazu, te tu imamo diobu ne samo na dvije nego i na više stanica, i drugih važnih pojava. Osim toga, samo dijeljenje nije nimalo jednostavan proces. Da postoji neki kvas, koji se prenosi, preko toga se ne može prijeći. U svom odgovoru referent V. Ribar rekao je da ima stvari kada i najveći biolog ne zna ništa više od najopćijeg čovjeka. Ako se riješi to čudo razvitka kokoši iz jajeta, riješit će se velika stvar. Pri koncu diskusije, J. Hadži je dao neke primjedbe o Lisenkovim pogledima i njegove škole u vezi s referatom Ribara.

Kao što se vidi, rad Sekcije za teoretsku biologiju, općenito uzevši, bio je interesantan i značajan po iznesenim temama i razvitoj diskusiji — premda se uvijek u njoj nije razvila sva potrebna kritičnost, — te će sigurno dati poticaja daljnjem rješavanju teoretskih bioloških problema.

Zdenko Škreb:

WOLFGANG KAYSER: JEZIČNA UMJETNINA

(Das sprachliche Kunstwerk. Eine Einführung in die Literaturwissenschaft).
Bern, Francke, 1951.

U predgovoru ovom djelu stavlja ga autor, učenik berlinskoga literarnog historika germanista Juliusa Petersena, u red kompendija njemačkih literarnih teoretika iz doba između dva rata (Walzel, *Gehalt und Gestalt im Kunstwerk des Dichters*, 1923-5; Winkler, *Das dichterische Kunstwerk*, 1924; Ermatinger, *Das dichterische Kunstwerk*, (1939); Petersen, *Die Wissenschaft von der Dichtung I*, 1939). Ove su knjige — osim Winklerove — dobro poznate i kod nas. Ali autor ističe, da se njegovo djelo (388 str. velikoga formata) razlikuje od njih. To je točno. A razlikuje se u tom, što Kayser smatra centralnim problemom znanstvenoga istraživanja literature, njegovom glavnom brigom i osnovnom zadaćom stručnu umjetničku interpretaciju pojedinoga književnog djela. »Znanost posljednjih decenija«, kaže u predgovoru, »postavljala je sebi većinom druge ciljeve. Ona je povezivala djelo s pojavama izvan pjesništva, pa je držala, da će tek tu naći pravi život, koji se onda odražava u djelu. Ličnost pjesnika ili njegov nazor o životu, literarni pokret ili generacija, socijalna grupa ili kraj, duh epohe ili naroda, napokon problemi i ideje —, to su bile životne snage, kojima su se istraživači nastojali približiti s pomoću poezije. Koliko je god takvo naziranje opravda-

no i danas i kakvi god bili njegovi rezultati, postavlja se pitanje, ne zanemaruje li se time bit književnoga djela i ne sakriva li se time pravi zadatak literarnoga istraživanja. Književnost ne živi i ne nastaje kao odraz nečega drugoga, nego kao u sebi zaokružena jezična struktura. Zbog toga bi najprije zadatak znanosti morao biti taj, da odredi stvaralačke snage u jeziku, da shvati njihovu povezanost i da učini providnom cjelovitost pojedinoga djela.« Osnovu takvu promatranju književnosti daje autoru fenomenološka definicija Husserlova učenika Ingardena, da je književno djelo produkt posebne sposobnosti literarnoga jezika, koji ne javlja i ne daje izjave »o« nekoj stvarnosti, već sam stvara stvarnost posebne vrste. Prema tome je znanost o literaturi in ultima linea posebno područje lingvistike u najširem smislu riječi, a samo Kayserovo djelo pokazuje, da autor izvrsno poznaje osnovna lingvistička djela svoga vremena.

Sve to nikako ne zvuči marksistički — ali autor ističe: »Ako je pjesničko djelo kao pjesničko djelo središnji predmet znanosti o literaturi, onda možemo i moramo pitanja, kako je nastalo, koji su mu izvori, kako se stvaralo i kako je djelovalo, kakav je utjecaj vršilo i što je značilo za pojedine struje, epohe itd.,

a naročito pitanja, koja vode do njegova pjesnika i bave se njim, shvatiti kao širi krug pitanja, koji okružuje samo središte znanosti o literaturi.« Taj središnji dio znanosti o literaturi autor zove poetikom i njoj želi posvetiti glavni dio svoga djela. Autor naglašava i to, da u načelu »pjesnik nije literarnom tekstu imanentan; kao da bismo djelo tek onda mogli razumjeti, ako točno poznajemo pjesnika. Pravi predmet znanosti o literaturi ne sadržava u sebi ličnost pjesnikovu.«

Autor želi čitaoca poučiti, kako će duboko i svestrano analizirati pojedino književno djelo, kako će s pomoću znanstvenih metoda pronaći središte njegova umjetničkoga bitka i kako će s tom spoznajom polučiti, da književno djelo, unatoč prethodnom analitičkom raščinjavanju, tek sada pred nama zasja u svojoj upravo »literarnoj« osebnosti i ljepoti. Autor se strogo ograda od toga, da bi ta interpretacija mogla biti impresionistička: ona se ima izgraditi na osnovu jasnoga i točno definiranoga kompleksa *pojmove*, jer, ističe on s pravom, »znanost postoji samo u onoj mjeri, koliko ima vlastitu terminologiju.«

Jedna je od najvećih zasluga Kayserova djela, da s izvanrednom didaktičnom vještinom, s uzornom strpljivošću, a u jedrom i jasnom jeziku, koji sam ima umjetničkih kvaliteta, te u vrlo dobro odabranom, gotovo bismo rekli prirodnom redu, dižući se od jednostavnoga do kompleksnoga, od davnih spoznaja do vlastitih termina, izlaže *pojmove* poetike odn. znanosti o literaturi: građu, motiv, fabulu, stih (sve osnovne pojmove metrike), pojmove jezične analize (među ostalim t. zv. trope i figure), pojmove kompozicije i strukture te misaone sadržine pjesničkoga djela, ritam, stil. Pritom se autor neprestano osvrće na »početnika« i vodi brigu o tom, kako će upravo početnik postepeno i sređeno usvojiti sve te pojmove, izgrađivane stoljećima od antikne retorike pa sve do

nas. Golem knjižarski uspjeh djela (tri godine nakon prvoga izlazi drugo izdanje!) jasno svjedoči o tom, da je autorovo nastojanje postiglo potpun uspjeh: nema na njemačkom jeziku djela, koje bi ovako kompletno, pregledno i jasno izložilo i početniku i stručnjaku pojmovnu armaturu i niže i srednje i više matematičke stila, da se poslužimo Walzelovim izrazom. Ali ti pojmovi ne ostaju mrtvi kapital. U interpretacijama kraćih ili dužih odlomaka literarnih tekstova, pa i čitavih kraćih djela u stihu i prozi odmah se primjenjuju stečene spoznaje na analizu teksta samoga. Analize su vrlo opsežne, jer autor polazi, vjeran svojoj teoriji, uvijek od jezika samoga, ali su zato doista egzaktne i gotovo uvijek uvjerljive. Autor međutim sam ističe kod svojih interpretacija u prvih devet poglavlja, da one još uvijek ne dovode do pravoga značenja pjesnikova djela.

To pravo značenje ima nam otkriti deseto poglavlje, »Struktura vrste (genosa)«. U njemu autor, pozivajući se na naziranje poznatoga züriškog literarnog historika Emila Staigera i na izlaganja nekih njemačkih lingvista, izvodi tri osnovne literarne »vrste« iz triju osnovnih funkcija ljudskoga govora: izjava (lirika), zahtjev ili poziv (dramatika), saopćenje ili prikaz (epika). Lirski, dramski i epski način pjesničkoga prikazivanja i oblikovanja »potječu dakle iz osnove samoga jezika, iz njegove trostruke funkcije.« Sve dalje podvrste genosa ne izvodi autor s pomoću historičke, već s pomoću logičke analize. Postoje po njegovu sudu samo tri osnovna liriska »stava« i nijedan drugi nije moguć: epska, dramska i prava lirika. »Tri elementa tvore sliku svijeta i zbog toga su oni strukturni elementi epske forme: figura, prostor i zbivanje.« Ista su tri elementa i osnovni i strukturni elementi dramatičke. Daljom logičnom analizom izvodi autor bogati slijed podvrsta genosa. U genosu i svim njegovim pod-

vrstama autor vidi posljednji cilj književnoga djela: ono je postiglo savršenstvo, ako je umjetnički ispunilo »vječne« zakone genosa.

U tom kratkom prikazu jače iskače i udara u oči magična uloga broja tri kod analize genosa. Autor doduše ne poriče, da postoji mnoštvo prijelaznih oblika, ali drži, da ćemo ih tek tada moći pregledati i razumjeti, ako spoznamo »čiste oblike«, po kojima ćemo se orijentirati na polju pjesničkoga stvaranja. Jasnije je, da ovakvo hipostaziranje genosa u nešto — iako se to nigdje izričito ne kaže — apriorno ne možemo prihvatiti. A ako ipak i ovo posljednje poglavlje čitamo s mnogo koristi i s mnogo zadovoljstva, to nije zbog toga, što bi autor bio neki logički genij, nego upravo zbog toga, što je izvanredan poznavalac svjetske književnosti i što je on, kao teoretičar literature, usput i izvanredno spreman *literarni historik*. Njegovo poznavanje literarne historije omogućuje mu, da podvrste genosa, kako ih on postulira, većinom djeluju vrlo uvjerljivo: uvjerile bi nas doduše još više, kad bi ih autor zasnivao na historičkoj, a ne na logičkoj analizi. Autorovo golemo poznavanje svjetske književnosti i njegovo profinjeno i suptilno osjećanje i doživljavanje literarnih vrijednosti, to su one zvijezde vodilje, koje knjigu čine tako bogatom i tako vrijednom. Autor sam ističe, kako je uvjeren: »da nema nacionalnih znanosti o literaturi, da su snage, koje tvore jezičnu strukturu poezije i njenu formu, gotovo svagdje iste, i da prava načitanost na širokom području produbljuje shvaćanje pojedinoga djela.« Slažemo se — ali ne znači li to, da osim djela samoga ipak ima elemenata *izvan* djela, koji će produbiti shvaćanje samoga djela? Pa već na početku svoje knjige autor dolazi u protivurječje sam sa sobom, kad naglašava, da pravo razumijevanje pjesničkoga djela često zavisi o tom, da li poznamo njegova pisca, i da — s dru-

ge strane — nitko ne će moći adekvatno shvati na pr. Tassova Amintu, tko ne razumije pjesnikove aluzije na suvremenike i na prilike na dvoru.

Reći ćemo, da je autor i u didaktičnom i u sadržajnom pogledu dao izvrstan priručnik jezične, stilske i idejne interpretacije književnoga djela; ali da je, ne osvrćući se na kontakt pjesničkoga djela sa životom i sa stvarnošću, zaustavljajući se zbog toga na pojmu genosa, mimošao ili zanemario probleme, koji nam se čine isto tako važnima kao i oni, koje je majstorski obradio. Pa to autor dobro i osjeća. Njegove pojmovne analize i interpretacije djeluju tako uvjerljivo upravo zbog toga, što su natopljene tom spoznajom, koje se autor svijesno odriče; po našem sudu, zbog jednostranoga svog shvaćanja »biti« književnoga djela.

Marksističkim teoreticima i historcima literature ta jednostranost ne će škoditi, jer će ih neprestano upućivati na one strane pjesničkoga djela, koje su dosad zanemarivali oni — u svom nastojanju, da shvate socijalnu funkciju, društveno značenje i vremensku uvjetovanost i najvećega pjesničkoga djela. Bilo bi vrijeme, da se svi sjetimo toga, da pjesničkom djelu treba pristupiti kao *pjesničkom* djelu, da literarni teoretik i historik marksist mora biti kadar da upravo ovim profinjenim, a znanstveno egzaktnim metodama odredi *pjesničku* vrijednost književnoga djela, a ne da to, kao dosad, uzima pod gotov groš od građanske literarne teorije i historije. U knjizi prof. Keysera ne ćemo dakle nikako naći *sve osnovne* probleme znanosti o literaturi, ali je u njoj majstorski obradio one, s kojima se pozabavio (izuzevši doktrinu o vrstama).

Djelo je izdao švicarski nakladnik na njemačkom jeziku, knjiga je dakle njemački udžbenik. Stoga je vrlo lijep i hvalevrijedan postupak autora, da za interpretaciju nije odabrao samo njemačke tekstove, nego u još većem broju i

engleske i romanske. Slavenske su književnosti nažalost pritom slabo prošle; na tri se mjesta spominju Tolstoj i Dostojevski — ali se samo spominju. Bez premca će valjda biti profesor Kayser u poznavanju stručne literature svoga predmeta, od američke do španjolske. Bibliografski popis na kraju djela sam je za sebe mali priručnik, iz kojega će svaki naš stručnjak moći vrlo mnogo naučiti.

Slažemo se potpuno s autorom u zahtjevu, da centar znanosti o literaturi

bude znanstveno egzaktna umjetnička interpretacija književnoga djela; zato bismo se radovali, kad bi upravo on u drugom, budućem svesku svoga kompandija obradio i sve one probleme interpretacije, za koje danas još drži, da su sekundarni, a koji su po našem shvaćanju isto tako bitni za interpretaciju kao oni »primarni« — da, bez kojih interpretacija mora ostati krnja i ne može potpuno doseći svoga cilja. Kako bi to bila interesantna knjiga, taj drugi svezak!

Margaret Mead, DRUŠTVA, TRADICIJE I TEHNOLOGIJA (Sociétés, traditions et Technologie), UNESCO, Paris, 1953., 407 str.

Ova knjiga je rezultat jedne ankete, koju je poduzeo UNESCO s ciljem da ispita u zemljama različitih kultura utjecaj industrijalizacije obzirom na društveni progres i duševno zdravlje pučanstva. Rukovodstvo ove ankete povjerenje je poznatoj američkoj sociološkinji Margaret Mead, koja je poznata po svojim brojnim radovima o utjecaju kulturne sredine na duševni razvitak ljudi. Ona je okupila oko sebe jednu ekipu poznatih antropologa, etnologa, psihologa, sociologa, psihijataru, liječnika i t. d., tako da je ta knjiga zapravo jedno kolektivno djelo.

Ova ispitivanja poduzela je spomenuta komisija da bi izvršila jedan zadatak, koji je postavila skupština UNESCO-a u svojoj Rezoluciji od 1951., u kojoj preporuča da se ispituju »metode pogodne za smirivanje napetosti izazvanih uvođenjem moderne tehnike u industrijski zaostale zemlje ili zemlje na putu industrijalizacije«. Zadatak je bio, prema tome, da se odgovori na dva pitanja: kako očuvati duševno zdravlje pojedinih naroda, i kako treba uvoditi modernu tehniku na osnovu racionalnih metoda? Već po postavljenom pitanju vidimo da je orijentacija komisije bila da političko-ekonomsku problematiku tretira isključivo kao ekonomsko-tehnološku obzirom na duševna raspoloženja ljudi.

U knjizi su iznijeti primjeri globalnog izučavanja kulture ovih zemalja: Birmanije, Grčke, plemena Tiv iz Nigerije, pučanstva polinezijskog otoka Palaos i hispano-amerikanaca iz Novog Meksika (SAD). Nakon ove globalne studije kulture, naročito obzirom na tradicionalne običaje tih naroda, prelazi se na ispitivanje učinaka, koje tehnika vrši u pojedinim sektorima privrednog i socijalnog života: Jedan niz monografija o tehničkoj preobrazbi poljoprivrede, ishra-

ne, o zaštiti majke i djeteta, o javnom zdravlju, o industrijalizaciji, osnovnom školovanju — pokazuju različite vrste sukoba i poteškoća, koje nastaju sukobom novih tehnika s tradicijama i predrasudama.

Posebno poglavlje posvećeno je pojavama koje ulaze u oblast psihijatrije i srodnih grana, a interesantne su za stručnjake za mentalnu higijenu. Na kraju knjige daju se principi i preporuke o kojima treba voditi računa kod uvođenja novih tehnika, a cilj je da upozori ona lica koja sudjeluju u radu UN-a u davanju tehničke pomoći zaostalim zemljama. Pozitivna je strana tih preporuka da vode računa o specifičnosti kultura pojedinih naroda, i da se klone svakog »intervencionizma« u unutrašnjim stvarima drugih, pa makar i primitivnijih naroda. »Budući da je svaka kultura jedinstvena i svojevrsna«, kaže se u tekstu, »kao što je i svaka promjena unutar jedne cjeline okolnosti, u kojoj se dogodila promjena, nije moguće propisati što treba raditi u tom i tom posebnom slučaju. Jedino je moguće identificirati i opisati proces o kojemu se radi, tako da svaka osoba ili ekipa zadužena na organizaciji izvjesne promjene, ili na njenom izvršenju, odnosno prilagođavanju, može upravititi svoju akciju prema prirodi tog procesa.« (334)

U slučajevima gdje se interes pučanstva i intencije vlade razmimoilaze, stručnjaci moraju naći kompromisna rješenja. Maksimalno se misle rukovoditi stručnjaci za mentalnu higijenu u službi tehničke pomoći, sadržana je u deklaraciji UN-a: »Omogućiti socijalni progres i stvoriti bolje uvjete života u sve većoj slobodi.« Iako su sugestije u vezi s primjenom tehničkih promjena korisne, ostaje pitanje da li se »socijalne napetosti« mogu rješavati »psihološkim« ili »mentalnim« izgladivanjem, ili je bolje da te napetosti prsnu kojiput u progresivnom pravcu.

R. S.

J. F. Scott i R. P. Lynton, TEHNIČKI NAPREDAK I DRUŠTVENA INTEGRACIJA (Le progrès social et l'integration sociale), UNESCO, Paris, 1953., 164 str.

I ova knjiga je rezultat niza anketa koje su provedene u raznim zemljama s namjerom da pokažu na koji način tehničke promjene života izazivaju »socijalne napetosti«. Do ankete je također došlo na osnovu inicijative UNESCO-a, a ovaj puta su njome rukovodili Scott i Lynton, dva poznata engleska stručnjaka za mentalnu higijenu.

Jedna grupa ispitivanja izvršena je u zaostalim zemljama (Azija, Afrika, Južna Amerika), a druga grupa u naprednim industrijskim zemljama, kao što su Belgija, Švicarska, Francuska, Vel. Britanija, Italija i Švedska. U prvom je slučaju ispitivano raspadanje ili idiosinkracije društvenih, već postojećih zajednica pod utjecajem tehničke preobrazbe privrednog života, a u drugoj grupi naročito ili odsustvo društvenih zajednica ili oblikovanje novih zajednica. Autori se nisu ograničili samo u anketne podatke, već su koristili i sociološku literaturu o tim pitanjima naročito američku.

U vezi s raspadanjem društvenih zajednica autori opisuju takozvanu »socijalnu bolest«, koja se očituje kao pomanjkanje čuvstva pripadnosti nekoj društvenoj zajednici, a rađa često razne opsesije, neadaptiranost i čuvstva nezadovoljenja. »Na društvenom planu ta čuvstva pogoduju brojnim rastavama, prestupima i bezbrojnim oblicima antisocijalnog ponašanja, koje je teško potisnuti zakonskim mjerama. Ako se ona generaliziraju, tada otvaraju put diktaturi i istrebljivačkim ratovima.« (31) Tom bolešću bavili su se naročito E. Fromm (The fear of Freedom) i K. Horney (The neurotic personality of our time).

Opći problem, koji proizilazi iz tih ispitivanja, jest da treba dati svakom čovjeku, koji živi danas u industrijskoj sredini, »intelektualna i afektivna zadovoljstva, koja pruža jedino pripadanje jednoj zajednici«.

Autori nadalje daju razloge, sa sociološkog stanovišta, zašto se dvanaest evropskih poduzeća uspjelo održati i formirati zajednice. Autori navode neke moguće posljedice kod formiranja zdravih zajednica: raspršenje industrije, uklanjanje razlika između industrije i poljoprivrede, između grada i sela, i t. d.

U zaključku autori kažu: »Ono što nam treba, jedna je nauka, koju nam dvjesto godina napretka nije moglo dati.

Zamijeniti sterilne sukobe i mrženje pomoću smisla za ljudsku odgovornost: takav treba biti glavni cilj naših istraživanja u našoj epohi... Mi nismo nikada imali tako općenitu i tako neposrednu potrebu za točnim naučnim metodama da bi riješili nove probleme i da bi prenijeli i sistematizirali potrebne tehnike u tom cilju.«

Pored niza korisnih sugestija o uzrocima psihičkih konflikata, koji nastaju u susretu čovjeka sa novim tehnikama, bez obzira na društveno uređenje, autori previdaju potpuno da su glavni uzroci »socijalnih napetosti« klasne prirode i da bez njihova rješavanja nije moguće u nacionalnom ili svjetskom okviru prići rješavanju različitih »napetosti i neuroza«, od kojih pati suvremeno čovječanstvo.

R. S.

MALI KNJIŽEVNI LEKSIKON (KLEINES LITERARISCHES LEXIKON), u drugom, potpuno prerađenom izdanju priredio Wolfgang Kayser. Bern, Francuske, 1935. (Sammlung Dalp. 15—17)

Izdavačko poduzeće Francke u Bernu, kojemu je najspretnije pošla za rukom da iskoristi poslijeratnu krizu njemačkoga knjižarstva, pa da u Švicarskoj publicira, iz pera njemačkih i švicarskih autora, čitav niz značajnih djela i kolekcija s područja društvenih znanosti, pokrenulo je, pod naslovom Sammlung Dalp, i kolekciju općeobrazovnih djela s područja prirodnih i društvenih znanosti. Ta je kolekcija već dosegla osamdesetu svesku, a da je postigla velik knjižarski uspjeh, vidi se po tom, što su mnogi svesci, koliko nisu rasprodani, već izašli u drugom, trećem, pa i četvrtom izdanju. Samlung Dalp slijedi dakako primjer popularnih njemačkih kolekcija Sammlung Götschen, Aus Natur und Geisteswelt (Teubner), Wissenschaft und Bildung (Quele und Meyer) te sličnih francuskih i engleskih kolekcija, ali se od svih njih razlikuje većim opsegom svezaka, pa stoga i mogućnošću, da u pojedinim svescima temeljitije i dublje obradi i opsežnije teme. Nalik je možda najviše jednom dijelu Male knjižnice Maticе Hrvatske, koja bi se sa svoje strane s korišću mogla ugledati u Sammlung Dalp.

U prvom izdanju izašao je Kleines literarisches Lexikon u tri odjelite sveske (15—17): Njemačka književnost, Svjetska književnost i Opći književni leksikon (Literarisches Sachwörterbuch). U dru-

gom je izdanju poznati göttingenski literarni historik profesor Wolfgang Kayser spojio te tri u jednu omašku svesku (608 str.), i to tako, da je na prvo mjesto stavio Literarisches Sachwörterbuch, koji sadržava opće literarne i metričke pojmove (str. 13—162), a onda je oba leksikona autora spojio u jedan (str. 165 do 580). Nakon toga slijedi popis autora po pojedinim književnostima (kronološkim redom uz godišne rođenja i smrti), a iza svake se pojedine strane književnosti spominju antologije prijevoda iz te književnosti na njemački.

U predgovoru izdavač izlaže načela redakcije djela: sve su članke pisali stručnjaci, u općem dijelu preuzeo je doc. dr. H. Seidler poetiku, a izdavač sam metriku (Kayserova Mala škola njemačkoga stiha izašla je u istoj kolekciji već u trećem izdanju!). U leksikonu autora gotovo svi su članci, kako kaže izdavač, za drugo izdanje napisani iznova. Pojedini su stručnjaci preuzeli pojedine književnosti, a njihova se imena pripućuju u predgovoru (slavenske književnosti uz rumunjsku dr. R. Karmann). Ako je u područje, za koje svojim imenom odgovara jedan određeni autor, uvršten članak drugoga autora, onda je taj članak potpisan. Mislim, da se većih zahtjeva na stručnost i akribiju i ne može stavljati kod djela te vrste. Djelo je izvanredno uspjealo. Prvi je dio, Literarisches Sachwörterbuch, kratak, a pouzdan i dobar pregled osnovnih pojmova poetike, metrike, teorije i historije književnosti, koji ne će dobro poslužiti samo obrazovanom nestručnjaku, nego daje vrijednih podataka i formulacija i za orijentaciju stručnjaka. Iza svakoga članka nalaze se kratki bibliografski podaci (i to ne samo iz njemačke stručne literature!). Slovo I obuhvaća na pr. ove pojmove: idealizam, idila, imagizam, impresionizam, indeks inscenacija, intriga, interlinearna verzija, interpolacija, interpretacija, ironija.

Razumljivo je, da se marksističko shvaćanje literarne teorije i historije ni-

gdje svjesno ne ističe — ali su članci većinom pisani tako stručno i pouzdano, da će dobro doći i marksistima, stručnjacima i nestručnjacima. Trebalo bi se ozbiljno pozabaviti mišlju, ne bi li za grebački literarni historici mogli izdati sličan Literarisches Sachwörterbuch (u redakciji prof. Barca u Maloj knjižnici MH?).

U leksikonu autora svakom su članku dodani vrlo dragocjeni i pouzdani bibliografski podaci. Nesklad je u izboru autora nastao tim, što su samostalni leksikon njemačkih autora (u jednoj svesci) i leksikon autora svih ostalih književnosti (u samo jednoj svesci) združeni u jedan. Sad njemački autori dominiraju posve nerazmjerno. Može se shvatiti, da u literarnom leksikonu na njemačkom jeziku njemačka književnost uživa povlašten položaj, ali neki bi razmjer ipak morao ostati i u tom slučaju. Pchvalno se mora istaći, da su sudovi o njemačkim književnicima sadržajni i stručni, daleki od svakoga šovinističkog pretjerivanja. S obzirom na predominaciju njemačkih autora i na razmjerno nevelik opseg djela morao je dakako izbor autora iz drugih književnosti biti vrlo skučen. U svaki takav izbor ulaze osobni momenti, pa se o svakom može diskutirati. Stoga u predgovoru izdavač poziva čitaoce, da saopće nakladniku svoje prigovore. Jugoslavenske književnosti zastupane su s devet članaka: Kosovo, Gundulić, Karadžić, Milutinović, Vraz, Njegoš, Mažuranić, Vojnović, Stanković (poljska na pr. sa šest). Na našim je slavistima, da izraze svoj sud o izboru i o tekstu dra. Karmanna. Svakako se ne će složiti s tim, da se Prešern uopće ne spominje, a Vraz naziva najvećim *slovenskim* pjesnikom.

Ali to su, sa stajališta opće vrijednosti djela, ipak samo sitnice. Djelo se može najtoplije preporučiti, naročito svim filološkim seminarima.

Z. Škreb

POŠTARINA PLAĆENA U GOTOVU

CIJENA 70 DIN.